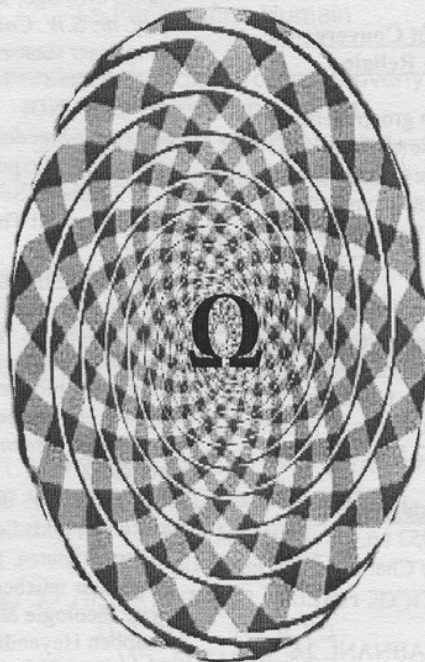

jrg. 14/nr. 2
juni 2007

GAMMA

FORUM OVER ONZE ROL IN DE EVOLUTIE

STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

TEN DIENSTE VAN

'HET GENOOTSCHAP TOT CONVERGENTIE VAN WETENSCHAP EN RELIGIE'

GAMMA:

Forum over onze rol in de evolutie

Ons blad verschijnt vier keer per jaar, t.w. op 1 mrt, 1 juni, 1 sept. en 1 dec. Het staat open voor iedereen die wil meedenken en schrijven over de toekomst van onze wereld.

Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet.

Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie

(GCWR):

Het GCWR omvat 'n groep mensen, die ook een geldelijke bijdrage willen geven aan het streven van de Stichting TdC. Zij staan sympathiek tegenover Teilhards werk, maar brengen in het verlengde ervan ook andere ideeën in.

Een jaarabonnement op GAMMA

Een abonnement loopt van 1 jan. tot 31 dec., omvat 4 nrs., kost € 12,50 en loopt door zonder opzegging vóór 1 januari. Losse nrs.: € 2,50 (excl. portokosten)

Betalingen voor Nederland:

op rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v.
Stichting Teilhard de Chardin,
Heiloo

Vanuit Europa:

Id., o. v. v. het BIC: ABNANL 2A
en IBAN: NL15ABNA0413864952

Adres bestuur Stichting en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom v.B.
Op de Wieken 5, 1852 BS Heiloo
tel.: 072-5332690;
e-mail: teilhard@planet.nl

internet: www.teilharddechardin.nl

Kopij: tot 3000 wrd., insturen uiterlijk 15 dagen vóór de verschijningsdatum. De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Commissie van aanbeveling:

Prof. dr. Sjoerd L. Bonting - em.
hoogleraar biochemie, anglicaans
priester en theoloog

Zr. drs. Paula Copray - franciscanes,
theologe, lerares Engels

Prof. dr. S.W. Couwenberg - em.
hoogleraar staats- en bestuursrecht,
hoofdredacteur-directeur van het
tijdschrift CIVIS MUNDI

Aan dit nummer droegen bij:

S.W. Couwenberg - em. hoogleraar
staats- en bestuursrecht, hoofdredacteur-
directeur CIVIS MUNDI
Marc Defianth - redacteur website
www.freethinker.nl

Ludwig Ebersberger - dr. medische
wetenschap en filosofie, Duits
teilhardiaan

Henk Hogeboom v.B. - eindredacteur
GAMMA, voorzitter Stichting Teilhard
de Chardin

Hans Richter - technisch ingenieur
Gerrit Teule, schrijver, stralings- en
computerdeskundige

Koos van Zwieten - arts, hoogleraar
anatomie, doctor in de geneeskunde

Op de omslag: de cyclische en lineaire
ontwikkeling in convergerende beweging
naar het punt Omega van Teilhard de
Chardin.

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Henk Hogeboom v.B.	Onze toekomst in het licht van de evolutie - lezing voor de IARF op het Spiritueel Festival Rotterdam 28-04-2007	p. 04-08
Marc Defianth	Harun Yahya's misverstand omtrent het begrip evolutie	p. 09-12
Henk Hogeboom v.B.	De taal van de staat - Beschouwingen over Paul Cliteurs boek 'Moreel Esperanto - Naar een autonome ethiek'	p. 13-15
P. Teilhard de Chardin	Bouwen aan de Aarde - enige fragmenten Uit zijn essays tussen 1937-1941	p. 16-20
S.W. Couwenberg	Religie in het defensief door opmars moderne wetenschap?	p. 21-26
Henk Hogeboom v.B. redactie	Verveling: gevaarlijker dan de atoombom - Bespreking van Awee Prins: Uit verveling Th. C. W. Oudemans: Echte filosofie (recensie)	p. 27-29 p. 30-31
Henk Hogeboom v.B. redactie	Integratie van subject en object bij Ken Wilber en Teilhard de Chardin - Over Ken Wilbers boek: Integrale psychologie Ken Wilber: De eenvoud van zijn - Omarm je ware aard - (recensie)	p. 32-35 p. 36
Gerrit Teule	Wat is er zo mooi aan muziek en aan wiskunde?	p. 37-41
Hans Richter redactie	De 'Liefdeskunst' van Erich Fromm Hans Jansen: De historische Mohammed - Verhalen uit Medina - (recensie)	p. 42-48 p. 49-50
Henk Hogeboom v.B.	Pat Shipman: "De ontbrekende schakel - Levensverhaal van Eugène Dubois, de Nederlander die het gelijk van Darwin bewees" - met brief aan de redactie.	p. 51-53
Koos van Zwieten	Filosofische en godsdienstige invloeden op de ontwikkeling van de geneeskunde	p. 54-59
Ludwig Ebersberger	Aan kardinaal Ratzinger, brief uit Erlangen, gedateerd 31 januari 2000	p. 60-62
Joseph Ratzinger, kard. redactie	Antwoord aan Ebersberger d.d.17-07-2000 Pro-GAMMAatjes	p. 62 p. 63

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

Van paus Benedictus XVI verscheen kort geleden het boek "Jesus von Nazareth - 1. Teil - Von der Taufe im Jordan bis zur Verklärung". Het geeft geen antwoord op de historische vraag: "Wie was Jezus?", maar bevestigt het oerdogma van de r-k. kerk: "In Jezus van Nazareth kwam Gods Zoon, een van wezen met de Vader, op aarde". Voor de paus blijkt de christologie van het concilie van Nicea (325) en Chalcedon (451) maatgevend. Daaraan kan historisch onderzoek voor hem kennelijk niets veranderen. Aan studies over Jezus als die van Edward Schillebeeckx, Albert Schweitzer en Rudolf Bultmann gaat hij gewoon voorbij. Als kardinaal Joseph Ratzinger reageerde de paus in 2000 op een brief van de Duitse teilhardiaan Ludwig Ebersberger (p. 60-62) over evolutie. Zou hij wellicht met Teilhard de Chardin vinden, dat "het verschijnen van Christus op aarde kan worden geïnterpreteerd als het moment, waarop de mens zich bewust wordt van zijn richting"? (p. 08) Zou je dan mogen zeggen dat Jezus hier een 'actieve metafoor' van Christus is en Mohammed van de islam? Dat is pas 'echte filosofie' (p. 30-31): net als Plato en Descartes waren zij misschien geen 'mensen', maar concentratiepunten van betekenissen. De arabist Jansen heeft er geen moeite mee, dat sommige archeologen het historisch bestaan van Mohammed in twijfel trekken: "Het al dan niet hebben bestaan van Mohammed (of Jezus), zegt niets over het al dan niet bestaan van God" (p. 49-50). Het godsbeeld evolueert met het volwassener worden van de mens(heid), aldus Richter (p. 42-48)

Historisch en natuurwetenschappelijk onderzoek werpen een ander licht op het verleden en op onze wereld. Inzichten moeten opnieuw worden verwoord en geïnterpreteerd. Psychologisch is het maar al te begrijpelijk, dat de mens wil vasthouden aan oude zekerheden. Couwenberg stelt dan ook terecht de vraag: is "Religie in het defensief door opmars moderne wetenschap?" (p. 21-26). Harun Yahya bevestigt deze vraag met zijn boek "Het bedrog van de evolutieleer" (p. 09-12). Maar ook de wetenschap en de filosofie voelen zich bedreigd door het groeiende religieuze fundamentalisme. Zo pleit de rechtsfilosoof Paul Cliteur zelfs voor een staatsethiek los van de religie (p. 13-15). In dit pleidooi voor een "moreel Esperanto" vraagt hij zich af: "Ben ik niet een naïeve dwaas?" (p. 15). De lezer mag uitmaken wie naïefer is: Cliteur in zijn reactie op religie met een 'autonome ethiek' of Teilhard in die op communisme, fascisme en democratie met het 'inclusieve denken' van "Construire la Terre" (p. 16-20). En voorts, wiens houding tegenover de dingen, de objecten, te prefereren is: de verveling van de filosoof Awee Prins (p. 27-29) of de integratie van object en subject door de psycholoog Ken Wilber (p. 32-36).

Evolutie – of we haar nu beschouwen vanuit de eonenhypothese (Teule - p. 37-41) of vanuit het leven en de wet van Dubois (p. 51-53) of zien in de ontwikkeling van de geneeskunde (p. 54-59) – ze blijft ongemeen boeien.

Onze toekomst in het licht van de evolutie

Lezing gehouden door Henk Hogeboom van Buggenum voor de IARF in het kader van het Spiritueel Festival Rotterdam, 28 april 2007

Dames en heren,

Ik spreek hier namens de IARF, *The International Association for Religious Freedom*. De IARF is een wereldorganisatie, die samen met verwante vrijzinnige ondogmatische bewegingen en personen uit alle religies overal ter wereld het religieuze leven wil bevorderen, waarbij de vrijheid van geweten en verdraagzaamheid essentiële elementen zijn.

Haar doelstellingen spreken mij aan. Waarom?

Als u vorige week het TV-programma 'Tegenlicht' hebt gezien, dan hebt u de Israëliische schrijver Amos Oz kunnen horen zeggen, dat hij optimistisch was ten aanzien van een oplossing van het conflict tussen Israël en de Palestijnen en de erkenning *van* en vrede *tussen* deze twee aparte staten in de nabije toekomst. Pessimistischer was hij ten aanzien van de groeiende kloof tussen enerzijds de fundamentalistische stromingen in het jodendom, de islam en het christendom en anderzijds alle anderen. Wereldwijd leidt dit tot spanningen en terroristische acties. Hij heeft m.i. gelijk. Ik kom daar als u wilt via uw vragen nog op terug.

Fundamentalisme is een complex verschijnsel, dat zich zeker in alle godsdiensten voordoet. Het is een wijze van voelen en denken, die niet meegegroeid is met het wereldbeeld en het godsbeeld zoals zich dat mettertijd heeft ontwikkeld, mede door de verworvenheden van de wetenschap en techniek. De vrijheid van godsdiensdienst wordt belemmerd zowel vanuit deze fundamentalistische stromingen binnen de godsdienst zelf als vanuit het om welke reden dan ook aangehangen atheïsme. Ik wil hier het standpunt verdedigen, dat we ons wereldbeeld en godsbeeld en daarmee onze toekomst moeten gaan leren zien in het licht van de evolutie.

De evolutie

Al diegenen, die de kranten van de afgelopen twee jaar enigszins hebben gevolgd, hebben kunnen lezen, dat het woord 'evolutie' alleen al tot grote opwinding kan leiden. We hoeven slechts te denken aan de rel, die de biofysicus en winnaar van de Spinozaprijs voor nanotechnologie prof. dr. Cees Dekker in ons land teweegbracht met zijn boek *Schitterend ongeluk of sporen van ontwerp*. De media vielen massaal over minister Maria van der Hoeven heen die het onderwerp *Intelligent Design* op grond van dit boek op scholen tijdens de evolutielessen bespreekbaar wilde maken. "We geloven toch ook niet meer in de ooievaar!" riep de volksafgevaardigde van D66, dhr. Bakker, in de Tweede Kamer uit. Verder lazen we in februari jl. in dagbladen als *Trouw* en *NRC-Handelsblad* hoe via de uitgeverij *Global Publishing* in Istanbul tienduizenden exemplaren van *The Atlas of Creation* gratis naar scholen in Frankrijk, Duitsland en Nederland werden gestuurd. Dit islamitisch ideologische geschrift van Harun Yahya (geb. 1956 te Ankara) in 788

glanzende kleurenpagina's met vele foto's wil het bewijs leveren, dat de evolutie nooit heeft plaatsgevonden en strijdig is met de Koran. Gesteld wordt bovendien dat Darwins idee over *the survival of the fittest* de achtergrond vormt voor 'het recht van de sterksten' zoals dit door de nazi's tijdens het Hitler-bewind en door terroristen in onze tijd werd en wordt uitgeoefend.¹

Er is dus alle reden om ons even af te vragen wat het begrip 'evolutie' eigenlijk inhoudt en hoe er vanuit de wetenschap en het geloof tegenaan kan worden gekeken.

Wat is evolutie?

Evolutie is het proces waarlangs alle levende wezens zich ontwikkeld hebben uit eerder bestaande organismen door veranderingen in de laatste drie miljard jaar. Zo althans kijkt de wetenschap ertegenaan. En er zijn nauwelijks of geen wetenschappers, die hier een vraagteken achter zetten. Waarom niet? Omdat bodemvondsten in nauwkeurig te dateren aardlagen deze theorie volledig bevestigen. Dat neemt natuurlijk niet alle vragen weg. Een daarvan is:

Welk mechanisme zit er achter de evolutie? Of: Hoe kon dat zo gebeuren?

Darwin zegt daarover in zijn werk *On the origin of species* (Over de oorsprong van de soorten): de soorten hebben zich aangepast aan veranderende omstandigheden en dit in uiterst kleine stapjes gedurende een enorm lange tijd, miljoenen jaren. De best aangepasten konden zich voortplanten. Darwins theorie noemen we de *selectietheorie*. Men spreekt wel over *the survival of the fittest*. Later verklaarde onze landgenoot Hugo de Vries deze veranderingen vanuit de erfelijkheid, zijn theorie noemt men de *mutatietheorie*.

Waarom dan die opwinding?

Ondanks deze theorieën blijven er vele vragen. Zowel voor de wetenschap als voor de godsdiensten. De wetenschap kan namelijk nog niet elk organisme waterdicht uit een eerdere soort verklaren. Veranderingen binnen de soort (*micro-evolutie*), oké, maar de overgang van de ene soort naar de andere (*macro-evolutie*) is toch een probleem. De godsdienst zit met het probleem, dat de Bijbel en de Koran verhalen over de *afzonderlijke* schepping van de mens. Wat moet de godsdienst dan met de evolutie, die de mens ziet als een zijtak in de ontwikkeling van de aapachtigen? De wetenschap is overtuigd van de onjuistheid van een letterlijke uitleg van zo'n scheppingsverhaal als goddelijke openbaring. Ze verzet zich daartegen. Dat leidt tot boeken als dat van de bioloog prof. dr. Richard Dawkins *God als misvatting* (*The God Delusion*). Dit soort boeken zijn koren op de molen van mensen die toch al niet in een God geloofden, de atheïsten. Ze zijn vaak ook nog zeer goed geschreven en bereiken een groot publiek. Gelovigen echter voelen zich

---

¹ Zie verder het artikel van Marc Defianth "Harun Yahya's misverstand omtrent het begrip evolutie" op blzz. 09-12 van deze GAMMA..

door zulke boeken aangevallen. Immers, met de moderne theologen zien zij de Bijbel of Koran als een literaire uiting van het toenmalige bewustzijn. Sommigen van die gelovigen - zoals de protestant Cees Dekker - vechten terug en wijzen de wetenschap op haar zwakke punten en suggereren dat tijdens het evolutieproces de schepper af en toe moet hebben ingegrepen. Zowel Dawkins als Dekker gaan hier over de schreef. Ze verwarren wetenschap en geloof; dat is voor beide slecht.

Sluiten evolutie en geloof elkaar dan uit?

Hoewel dat voor gelovige fundamentalisten en sommige wetenschappers zo lijkt, zijn er wetenschappers, theologen en filosofen genoeg, die dit pertinent ontkennen. Voor hen geldt, dat het zeer wel mogelijk is de theorieën van Charles Darwin en Hugo de Vries te combineren met het geloof, zelfs het geloof in een persoonlijke God. Als recent voorbeeld wil ik noemen Francis S. Collins. Collins was vanaf 1993 directeur van het *National Human Genome Research Institute* en leidde het historische project van de ontrafeling van het menselijk DNA in de VS. Met zijn boek *De taal van God* (Ten Have 2006)² tracht hij *geloof en wetenschap* te verzoenen.

De taal van God?

De taal waarin God tot ons spreekt wisselt met de tijd en met ons bewustzijn van de wereld om ons heen. In de tijd waarin de verhalen van de Bijbel en de Koran ontstonden, openbaarde God zijn mysterie op een andere wijze dan nu. Het DNA is voor Collins een openbaring van het mysterie van het bestaan, zodat hij deze code 'de taal van God' kan noemen. Daarbij komt dat hij ervan overtuigd is dat een absoluut bewijs van het bestaan van God niet door wetenschappelijke observaties kan worden geleverd. In de werkzaamheid bij mensen van de 'Morele Wet' wordt hij echter de God gewaar, die naar ons omziet.

de 'Morele Wet' ?

Nergens blijkt, dat de protestant Collins het werk van de katholieke priester Teilhard de Chardin (1881-1955) kent. Het feit echter, dat hij in de 'Morele Wet' een richtingwijzer van de evolutie ziet, maakt het makkelijk zijn opvattingen met die van Teilhard te verbinden. Immers, deze 'Morele Wet' lijkt de zichtbare manifestatie van hetgeen Teilhard als het mechanisme van de evolutie beschrijft.

Het mechanisme van de evolutie volgens Teilhard de Chardin

De fysisch en bioloog Teilhard de Chardin stelt op grond van paleontologische opgravingen en metingen vast dat de soorten gekenmerkt worden door toenemende complexiteit. Hoe meer zich de afzonderlijke eenheden aaneensluiten tot grotere verbanden, hoe ingewikkelder zij worden, hetgeen bij levende soorten valt waar te nemen aan hun netwerk van zenuwen, hun hersencapaciteit. In de deeltjes, die bij

---

² Zie de recensie van dit boek in *GAMMA* jrg. 14 nr. 1 - febr. 2007, p. 57-58 en op de website van onze Stichting >www.teilharddechardin.nl<

de oerknal (*big bang*) ontstonden en zich waaivormig verspreidden neemt hij van meet af aan het bestaan van een 'binnenkant' aan, een vorm van radiale energie. Hoe meer de deeltjes zich aaneensluiten - fotonen tot quarks en protonen, neutronen, deze tot atomen, atomen tot moleculen, moleculen tot cellen, cellen tot organen, organen tot organismen, organismen tot soorten levende wezens: planten, dieren, de mens - hoe sterker die 'binnenkant'³ wordt. Het woord 'binnenkant' moet dan eigenlijk steeds opnieuw vertaald worden. Bij atomen en moleculen bijvoorbeeld zouden we die 'binnenkant' als 'reactievermogen', bij planten en dieren als 'graad van bewustzijn', bij mensen als 'mate van zelfbewustzijn' kunnen typeren. Hoe ook, de samenwerking van delen heeft iets van een *oprolproces*. De buitenkant van de elementen wordt opgenomen, geïntegreerd in een groter geheel. We kunnen dit goed vergelijken met kinderen die een sneeuwpop maken; de bal wordt steeds dikker. Het lijkt alsof alles wordt opgestuwd door een *vis a tergo* (een duwtje in de rug) en alsof zó - door toeneming van complexiteit en radiale energie - het leven tevoorschijn komt.

De wet van Teilhard

Teilhard de Chardin formuleert op grond van deze natuurkundige waarnemingen een wet. Zij luidt: in de evolutie zien we een gelijktijdige toeneming van complexiteit en bewustzijn in de stof en deze gaat vergezeld van een gelijktijdige toeneming van vrijheid en verantwoordelijkheid. Het ontstaan van de soorten ziet Teilhard net zo als Darwin als een geleidelijk proces van kleine stapjes, maar er komt een moment in de *oprolling* waarbij de structuur van de stof zo verzadigd is met radiale energie, dat zij deze niet meer kan bevatten. Dan vindt er een omslag plaats naar een andere structuur, het begin van een nieuwe soort. Hiermee is de leer van Darwin verrijkt met wat de Nederlandse arts-paleontoloog Eugène Dubois (1859-1942) de sprongsgewijze verandering, de evolutie *per saltum* zal noemen.⁴ Teilhard breidt zijn wet trouwens ook uit naar het menselijk handelen. Dat kan hij doen omdat hij het bewustzijn opvat als een natuurkundig fenomeen. Al onze verichtingen zijn erop gebaseerd, of het nu gaat om mijn gesprekken, mijn beroepsactiviteiten, het stichten van een gezin, van een vereniging of bedrijf... het bewustzijn van onze richting in de evolutie speelt erin een rol. De richting van de evolutie wordt hier als het ware een 'Morele Wet'. Zij heeft als leidraad: samenwerking gericht op het overleven van het geheel.

De houding van de Kerk

Teilhard de Chardin beschrijft het hele proces van de oprolling van energetische deeltjes (sterrenstof) tot intelligente wezens als de mens in zijn boek *Het*

---

³ Dit energetisch proces wordt in het boek van Gerrit Teule *Spetters uit de oerknal* vanuit de electro-dynamischer kwantumtheorie beschreven.

⁴ Pat Shipman *De ontbrekende schakel - Levensverhaal van Eugène Dubois, de Nederlander die het gelijk van Darwin bewees* - Uitg. Vorroux, Bodegraven, 2007, geb. 744 blzz. met illustraties, ISBN 978-90-809092-5-0, € 32.50 - p. 574. Zie de recensie in dit nummer op blz. 51-53.

verschijnsel mens, dat hij tussen 1938 en 1940 in China voltooide. Hijzelf heeft de publicatie ervan niet mogen meemaken. De Kerk verbood deze. Omdat het Teilhard al eerder (namelijk in 1923) verboden was om over theologische zaken te publiceren - Rome viel over zijn interpretatie van de erfzonde - benadrukt hij in de inleiding op zijn werk *Het verschijnsel mens*, dat het hier om een natuurkundig werk gaat. De Kerk begrijpt echter de consequenties van zijn leer, waarin het verschijnen van Christus op aarde kan worden geïnterpreteerd als het moment, waarop de mens zich bewust wordt van zijn richting. In zijn meer filosofisch-theologische essays spreekt Teilhard duidelijk over de fase na de biogenese (het ontstaan van leven) waarin de antropogenese (de menswording) wordt voortgezet in de christogenese (de wording van Christus in de mens). Daarmee heeft de christogenese een plaats gekregen in de schepping vanaf de *big bang* en is zij niet meer louter en alleen gekoppeld aan het verschijnen van de historische Jezus. Deze opvatting van evolutie als bewustzijnsproces biedt zo ook ruime mogelijkheden voor toenadering tot andere godsdiensten. Het zou dan ook goed zijn haar - in tegenstelling tot de *Intelligent design*-opvattingen - op scholen te onderwijzen.⁵

Inclusief denken

De houding van de Kerk die uit angst voor het modernisme in de jaren zestig een publicatie over de evolutie verbood, lijkt ons nog geen 50 jaar later volkomen onwerkelijk. Toch zien wij ook nu overal om ons heen het tegenovergestelde van wat Teilhard zag als de lijn van de evolutie. Niet het *oprollen* ofwel *het inclusieve denken*⁶ lijkt het te winnen, maar de gerichtheid op de eigen persoon, de eigen groep. In plaats van het denken in grotere gehelen, viert het uitsluiten van groepen (*discriminatie*) en het bestrijden van anderen tot behoud van eigen zekerheden hoogtij. In de godsdiensten zowel als in de wetenschap. De gevolgen ervan zien wij in het geweld om ons heen. Teilhard wijst echter als bioloog vanuit zijn wetenschap, als denker vanuit zijn filosofie, als priester vanuit zijn geloof en als gevoelsmens en mysticus via zijn dichterlijk en visionair taalgebruik een andere weg. De mens zal pas drager van de evolutie worden, als hij de eigen richting dienstbaar weet te maken aan het geheel. Zo niet, dan richt hij zijn wereld ten gronde. Het is van wezenlijk belang, dat hij leert om niets en niemand uit te sluiten, maar te blijven zoeken naar wegen om grotere eenheid te vormen. Waar men elkaar negeert of ontkent ontstaat verdeeldheid, uiteenval, destructie. Waar men naar elkaar luistert, elkaar in eigenheid of uniciteit bevordert, ontstaan hogere verbanden. Zo wordt de vrijheid - die volgens Teilhard, zoals we gehoord hebben, in dezelfde mate vanaf het ontstaan van het universum toeneemt als de complexiteit en het bewustzijn - deze vrijheid wordt de verplichting tot het op ons nemen van verantwoordelijkheid voor het geheel, het welslagen van de evolutie.

---

⁵ In de recensie van het boek van Paul Cliteur *Moreel Esperanto* in dit nummer op blz. 13-15 wordt uitgewerkt, waarom dit een betere bijdrage vormt ter bestrijding van religieus geweld dan zijn voorstel voor een 'état laïque', een volledige scheiding van staat en religie.

⁶ Zie Feitse Boerwinkel *Inclusief denken*, Uitg. Paul Brand, Werkgroep 2000, Bussum 1966¹, 1971¹⁴, ISBN 90 228 2423 3 - p. 31/32

Harun Yahya's misverstand omtrent het begrip evolutie⁷

Marc Defianth

Een van de hardnekkigste misverstanden omtrent de evolutieleer is dat volgens de evolutieleer het leven vanzelf zou zijn ontstaan uit levenloze materie door middel van chemische processen. In hoofdstuk 10 van *Het bedrog van de evolutieleer* zegt Harun Yahya: "De evolutietheorie beweert, dat de cel van een levend wezen, die zelfs nog niet geproduceerd zou kunnen worden als alle menselijke intellect, kennis en technologie samen worden gebracht, door toeval in de prehistorische aardsoep tot stand is gekomen."

Leuk geprobeerd Harun Yahya, maar dit beweert de evolutietheorie helemaal niet. De evolutieleer probeert licht te werpen op het ontstaan van soorten, niet op het ontstaan van het leven. Het woord 'evolutie' zegt het al. Zoek het op in een woordenboek en je zult zien dat het 'ontwikkeling' betekent, of 'geleidelijke ontwikkeling en groei'. Het begrip 'evolutieleer' wordt beschreven als 'afstammingsleer'. De tak van wetenschap die het ontstaan van leven uit dode materie onderzoekt, staat bekend onder de naam *abiogenese*.

Ook zegt de evolutietheorie niets over het wel of niet bestaan van God. Er zijn in de geschiedenis vele evolutionistische wetenschappers geweest die in God geloofden, waaronder de beroemde paleontoloog en priester Teilhard de Chardin en waarschijnlijk Charles Darwin zelf. Darwin schreef in *De oorsprong der soorten*: "Er is een zekere grootsheid in de levensopvatting, volgens welke alle krachten oorspronkelijk door de Schepper in een paar vormen zijn ingeblazen of misschien maar in één." Ook thans zijn er vele wetenschappers die zowel in het bestaan van een God geloven als in evolutie, waaronder islamitische wetenschappers die de onzin van Harun Yahya bestrijden. Vele andere wetenschappers zijn agnost.

Het boek van Harun Yahya heet *Het bedrog van de evolutieleer*, maar er worden inhoudelijk weinig pagina's aan de evolutieleer besteed. Zoals we hierboven reeds hebben geconstateerd, gaat een groot gedeelte van Harun Yahya's boek over *abiogenese*. Ongeveer een kwart wordt besteed aan haatpropaganda jegens het atheïsme en het zwartmaken van Darwin, door deze te verbinden met fascisme, communisme en sociaal darwinisme. Verder staan tientallen bladzijden vol met opsommingen van unieke kundigheden van verschillende diersoorten, waarvan natuurlijk de bedoeling is dat deze de lezer imponeren, zodat deze het wellicht als bewijs voor het bestaan van Allah zal zien. Maar deze opsommingen die men in

---

⁷ Dit artikel (en meer hierover) wordt gevonden op >www.freethinker.nl<, alwaar ook de mogelijkheid tot reactie en discussie over dit onderwerp wordt geboden. Voor verdere studie over deze thematiek zie de sites: <http://home.tiscali.be/nadarwin/index.htm>; <http://www.fsteeman.dds.nl/index.html>; <http://www.freethinker.nl/Evolutie%20links.htm>; <http://home.tiscali.be/nadarwin/misverstanden.html>;

elke willekeurige dierenencyclopedie kan vinden, bewijzen natuurlijk niets. Het laatste gedeelte dat tientallen bladzijden omvat, betreft een verwerping van het materialisme, waar we later nog op terug zullen komen. Maar ook dit heeft niets te maken met de evolutieer. De pagina's die wel over evolutie gaan bestaan voor een groot gedeelte uit verdraaide citaten van wetenschappers en uitgemolken cliché's die christelijke creationisten al een eeuwigheid herhalen. Harun Yahya's boek is daarom voor maar één ding geschikt: recycling!

De bedrieglijke filosofie van Harun Yahya

Het tweede deel van Harun Yahya's boek *Het bedrog van de evolutieer* is geheel gewijd aan het bestrijden van de materialistische filosofie, die volgens hem de voornaamste inspiratiebron is achter de evolutieer. Deel twee begint met een waarschuwingspagina waarop vermeld staat dat het hoofdstuk een fundamentele verandering zal veroorzaken op de kijk van de lezer op de uiterlijke wereld. Een waarschuwing is inderdaad op zijn plaats, maar niet om de reden die Harun Yahya aangeeft. Schrandere lezers zullen snel ontdekken dat Harun Yahya, zonder dat hij het zelf door lijkt te hebben, iets heel anders aantoonde dan hetgeen hij trachtte te bewijzen.

De eerste acht bladzijden van het tweede deel worden op bladzijde 216 in één zin samengevat: "Alles wat we zien, voelen, horen en als 'materie' waarnemen, de wereld of 'het universum' zijn niets anders dan elektronische signalen die in onze hersenen plaatsvinden." Tot hier is het betoog helder en valt er niets tegenin te brengen. Maar na bladzijde 219 wordt zijn betoog een stuk waziger: "Omdat ieder object alleen maar een verzameling van waarnemingen is en omdat die waarnemingen alleen in ons hoofd bestaan, is het nauwkeuriger om te zeggen dat de enige wereld die bestaat, de wereld van de waarnemingen is." Bladzijde 221: "Het is duidelijk, dat het wezen dat ziet, hoort en voelt, een wezen is, dat boven de materie staat [...]" "Het ware wezen is de ziel. Materie bestaat uitsluitend als waarnemingen gezien door de ziel." En op bladzijde 222: "Wie laat onze ziel de sterren, de aarde, de planten, de mensen, ons lichaam en al het andere dat we ervaren, zien? Het is overduidelijk dat er een almachtige Schepper (Allah) bestaat, Die het hele materiële universum geschapen heeft, dat wil zeggen, de som van onze waarnemingen."

De kritische lezer zal na het lezen van deze korte conclusies uit Harun Yahya's boek niet erg onder de indruk zijn. De minder kritische lezers die graag bevestigd willen worden in hun geloof, en ongelovigen die niet zo sterk in hun schoenen staan, lopen echter kans verstrikt te raken in Harun Yahya's web van woordengoochelaar. De bovenstaande citaten uit Harun Yahya's boek worden voorafgegaan door wetenschappelijke feiten omtrent de werking van de zintuigen en de registratie daarvan door de hersenen. Feiten die men in iedere medische encyclopedie kan opzoeken en die op zichzelf niets bewijzen, maar wél de aandacht afleiden van het totale gebrek aan bewijs voor de wilde eindconclusies die

Harun Yahya trekt. Daarnaast maakt hij gebruik van citaten van de mathematicus en filosoof Bertrand Russell (1872-1970), en hij doet dat op een manier waarmee hij de indruk wekt dat Russell een spirituele zwever is zoals hijzelf.

Harun Yahya citeert Bertrand Russel als volgt: "Het tastgevoel dat we ervaren als we met onze vingers op de tafel drukken, is een elektrische verstoring van de elektronen en protonen op onze vingertoppen, geproduceerd, volgens de moderne natuurkunde, door de nabijheid van elektronen en protonen van de tafel. Als op een andere manier dezelfde verstoring in onze vingertoppen komt, dan zouden we de prikkeling hebben, ondanks dat er geen tafel is."

Wat wel klopt, is dat Bertrand Russell een bijzondere visie had op het fenomeen van de waarneming, maar kritische lezers die verder kijken dan hun neuzen lang zijn, zullen ontdekken dat deze visie bij Russell nooit heeft geleid tot wazige uitspraken over zoiets als een ziel of een 'almachtige' Schepper. Integendeel, vooral in zijn boek *Why I am not a christian* heeft Russell herhaaldelijk het geloof in het bestaan van persoonlijke, 'almachtige' goden bestreden. In één van zijn boeken - *The Practice and Theory of Bolshevis* - heeft Russell wel zeer krachtige uitspraken gedaan over Harun Yahya's religie, de islam:

*Among religions, Bolshevism is to be reckoned with Mohammedanism rather than with Christianity and Buddhism. Christianity and Buddhism are primarily personal religions, with mystical doctrines and a love of contemplation. Mohammedanism and Bolshevism are practical, social, unspiritual, concerned to win the empire of the world.*⁸

Harun Yahya heeft, toen hij nog gewoon Adnan Oktar heette, filosofie gestudeerd aan de universiteit van Istanboel. Hij moet daarom wel van Russells uitspraken geweten hebben. De reden waarom Harun Yahya dan tóch gebruik maakt van citaten van Russell, moet dan wel liggen in het feit dat de uitspraken van Russell voor hem zoveel gewicht in de schaal leggen. Het betoog lijkt zoveel sterker wanneer men de indruk weet te wekken dat iemand als Bertrand Russell het bevestigt, en het krijgt daardoor onterecht een aureool van wetenschappelijkheid. Natuurlijk zou het op zich niet verwerpelijk hoeven te zijn wanneer men filosofen citeert die er andere gedachten op nahouden. Echter, volgens Harun Yahya kan deze denkwijze slechts leiden tot één ding: het geloof in zijn god Allah - dit, terwijl hij verderop zelfs roept dat de ongelovige wetenschappers in paniek raken zodra ze geconfronteerd worden met zijn ideeën omtrent de waarneming. Het is dan ook interessant om eens na te gaan hoe een atheïstische verklaring eruit ziet. Evolutiebioloog Richard Dawkins: "Als vaste stoffen voor het grootste deel uit lege ruimte bestaan, waarom zien we ze dan ook niet als lege ruimte? Waarom

---

⁸ Bertrand Russell *Why I am not a christian*

voelt een diamant hard en stevig aan in plaats van kruimelig en vol gaten? Het antwoord ligt besloten in onze eigen evolutie. Net als al onze andere onderdelen zijn onze zintuigen in de loop van talloze generaties door Darwins natuurlijke selectie gevormd. Je zou kunnen denken dat onze zintuigen zo gevormd zouden zijn dat ze ons een 'waarheidsgetrouw' beeld van de wereld geven zoals die 'werkelijk' is. Het is veiliger om aan te nemen dat ze gevormd zijn om ons een bruikbaar beeld van de wereld te verschaffen, om ons te helpen in leven te blijven. In zekere zin helpen onze zintuigen onze hersenen om een bruikbaar model van de wereld te construeren, en in dit model bewegen we ons. Het is een simulatie van de echte wereld in de geest van een 'virtuele werkelijkheid.'" ⁹

Zo zien we dat het idee dat het universum een 'simulatie' is, helemaal niet leidt tot paniekreacties, en dat het bij iemand als Dawkins leidt tot een geloofwaardig concept. Maar, geloofwaardig of niet, toch blijven alle concepten omtrent de wereld die we waarnemen speculatief. Zodra we beseffen dat alles wat we om ons heen zien, horen, voelen, ruiken en proeven 'slechts' een simulatie is, dan kan men over de 'werkelijke' wereld eigenlijk niets zeker weten. Dit betekent dan ook dat er niet met stelligheid gezegd kan worden dat er géén wereld buiten de waarneming bestaat, hetgeen Harun Yahya zijn lezers onder andere op bladzijde 225 en 226 tracht aan te praten: "Als men diep over alles wat hier gezegd wordt, nadenkt, zal men zich spoedig deze verbazingwekkende ongewone situatie realiseren, dat alle gebeurtenissen in de wereld niets anders dan verbeelding zijn [...] De wereld is slechts een verzameling van beelden die gemaakt zijn om de mens te testen. De mensen worden getest tijdens hun hele beperkte leven, met waarnemingen die geen realiteit dragen."

Het leuke van dit soort gefilosofeer is dat alles waar kan zijn, maar ook dat men alles in twijfel kan trekken. Harun Yahya lijkt zich niet te realiseren dat de woorden uit zijn eigen boek evenals de woorden uit de Koran, waar hij zijn ideeën op heeft gebaseerd, óók waarnemingen zijn; waarnemingen die geen realiteit dragen? Op welke basis zouden we Harun Yahya's woorden serieus moeten nemen en andere niet? Iemand kan zeggen dat 'De Grote Manitou' 5 seconden geleden het universum heeft geschapen, inclusief onze aarde met alle fossielen in de grond en alle herinneringen in onze hersenen. Een ander kan zeggen dat alles wat we om ons heen zien (inclusief wijzelf) gesimuleerd wordt door een supercomputer vanuit een parallel universum (denk aan de Matrixfilms). Harun Yahya zegt dat het universum een door Allah gecreëerde illusie is, maar zijn bewering wordt niet ondersteund door bewijs, en is daardoor niet geloofwaardiger dan de andere bizarre verzinsels. De intelligente lezer die dit beseft zal door het gefantaseer van Harun Yahya geenszins overtuigd raken van het bestaan van Allah. Consequente toepassing van deze gedachte zal enkel en alleen leiden tot agnosticisme; het beseft dat men niets zeker kan weten.

---

⁹ Richard Dawkins *De kapelaan van de Duivel*

De taal van de staat

Beschouwingen door Henk Hogeboom van Buggenum over het boek van

Paul Cliteur *Moreel Esperanto - Naar een autonome ethiek*, Uitg. De Arbeiderspers 2007, ISBN 97 890 29 56 32 15; 430 blzz., (waarvan tekst p. 09-333, noten 335-414, register 415-428) , € 22,50

In de geschriften van de drie abrahamitische godsdiensten, het jodendom, het christendom en de islam, aldus Cliteur, horen gelovigen de stem van God. Zij volgen zijn aanwijzingen, in Cliteurs woorden 'het goddelijk bevel'. Immers, voor hen valt het goede samen met de wil van God. Deze 'goddelijke bevelstheorie' verklaart de sterke binding van moraal en religie. Ondanks het vele positieve dat hij in de heilige Geschriften onderkent, benadrukt Cliteur dat men de ethiek het best kan loskoppelen van de religie. Dit gezien de ervaringen met het slaafs volgen van voor ons moreel verwerpelijke passages erin. Hij heeft daarvoor natuurlijk sterke argumenten met het offer door Abraham van zijn zoon Isaäk in de Bijbel (Ismaël in de Koran), de daden van de inquisitie en de moord door Balthasar Gerards op Willem van Oranje, die van Jigal Amir op Rabin, van Mohammed B. op Theo van Gogh en de zaak-Salman Rushdie. Deze religieus geïnspireerde wandaden en vele andere spint hij daarom breed uit om zijn pleidooi voor een autonome ethiek te onderbouwen.

Cliteur baseert die autonome ethiek op twee pijlers: het utilisme van Jeremy Bentham (1748-1832) en de categorische imperatief van Immanuel Kant (1724-1804). Deze twee ethische uitgangspunten staan echter diametraal tegenover elkaar. De redenering, waarbij Cliteur ze tot een synthese probeert te brengen is mijns inziens weinig overtuigend. Het utilisme ziet namelijk het nuttig doel van een handeling als moreel goed. Het kantianisme daarentegen beschouwt het als onze plicht de deugd om haarzelf en niet om het eventuele nuttige effect ervan te beoefenen. In zijn kritische bespreking van Kants ethische werken vermeldt Cliteur ook *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* uit 1793. Hierin stelt Kant het verhaal van Abraham en Isaäk centraal. Met Kant concludeert Cliteur, dat de Openbaring ons altijd via de mens bereikt, dus ook door de mens wordt uitgelegd, zodat een fout mogelijk blijft (p.264). En hij schrijft dan: "De gehele kantiaanse ethiek is gebaseerd op het uitgangspunt van de intrinsieke waarde van de menselijke persoonlijkheid Die persoonlijkheid heeft waarde in zichzelf. Niet omdat de persoon deel uitmaakt van een groep, een stand of een klasse. Die waarde van de menselijke persoonlijkheid is ook universeel en aan de menselijke persoonlijkheid zijn waarden en normen verbonden die de grenzen van cultuur, stad, natie en groep overstijgen. Kant is een overtuigde universalist. De universalist gelooft dat mensen in moreel opzicht gelijk zijn." Het is daarom een moreel vereiste dat de staat zich ten doel stelt "dat we het geluk zo evenredig mogelijk verdelen [...] het is niet van belang of iemand een nuttig lid van de samenleving is" (p.267/8). De

synthese tussen kantianisme en utilisme blijkt hier voor Cliteur de koppeling te zijn van de kantiaanse deugdzaamheid van het individu met het doelgerichte nuttigheidsstreven van de neutrale staat.

Cliteur is er goed van doordrongen, dat zo'n autonome ethiek niet kan worden opgelegd, maar het resultaat is van een groeiproces. Letterlijk schrijft hij: "Wat zou moeten gebeuren is, dat bij de meerderheid van de mensen in de loop der tijd het inzicht groeit, dat men zich beter kan oriënteren op een moraal die mensen gemeenschappelijk hebben, en niet op een moraal die mensen verdeeld houdt. Religieuze moraal houdt mensen per definitie verdeeld" (p. 219). Om voor elkaar verstaanbaar te zijn in moreel opzicht zou de staat in plaats van de religieuze taal een moreel Esperanto moeten gebruiken.

Het is alleszins begrijpelijk, dat Paul Cliteur ten diepste verontrust is over de situatie in de wereld. Zijn boek is ook een uitstekende bijdrage tot bewustwording van de ernst ervan. Bovendien kan het een vruchtbaar uitgangspunt vormen voor een debat over hetgeen de Nederlandse overheid te doen staat. Moet zij bijvoorbeeld, zoals Cliteur aangeeft, het voorbeeld volgen van Amerika en Frankrijk, d.w.z. bepalingen in de grondwet opnemen waardoor religie zuiver privézaak wordt en kerken en onderwijsinstellingen op levensbeschouwelijke grondslag dus niet langer door haar zullen worden betaald of anderszins bevorderd? Ik heb zo mijn bedenkingen. Allereerst wil ik opmerken, dat een neutrale staat niets verandert aan de interpretatie door religieuze groeperingen van hetgeen die hun 'openbaring' noemen. Zij zullen hun geweld blijven richten tegen alles, wat zij vanuit hun persoonlijke deugdzaamheidsethiek verwerpelijk vinden. Hun wandaden vallen gewoon onder het strafrecht. Het enige, wat mijns inziens helpt, is de kinderen door onderwijs ervan te doordringen dat opvattingen over teksten ook veranderen. Cliteur laat na erop te wijzen, dat er ook binnen kerken filosofische en theologische richtingen zijn die pleiten voor groei- en procesdenken. Ik noem naast Teilhard de Chardin slechts Alfred North Whitehead.¹⁰

Verder zou ik erop willen wijzen, dat een grondwet als die van Amerika - zoals overigens Cliteur zelf betreurt (p. 330) - niet kon verhinderen dat door de uitlatingen van een president als George Bush "de islamitische wereld de indruk krijgt dat de invasie in Irak een kruistocht is tegen de islam". Ook het (christelijk) fundamentalisme tiert welig in Amerika. Op vele scholen is het onderwijs in de evolutioneleer taboe en een zeer groot deel van de bevolking gelooft daar dan ook niet in. Begrijpelijk is hun verzet tegen een leer als die van Darwin, waarvan door diverse zogenaamd wetenschappelijke publicaties (ten onrechte) bekend is geworden dat deze het menselijk leven als een doel- en zinloos toevalsverschijnsel poneert. Het belang van 'evolutie' en de kennis ervan ook vanuit Teilhard de Chardins ideeën erover onderstreept Cliteur zelf door te eindigen met een citaat van Charles Darwin

---

¹⁰ Zie ook mijn lezing op blz.. 04-08

door Daniel C. Dennett: "Wanneer je gelooft, zoals ik doe, dat de mens in de verre toekomst een beter mens zal zijn dan hij tegenwoordig is, dan is het een ondraaglijke gedachte dat de mens en alle andere wezens die gevoel hebben, na een lange evolutie gedoemd zijn compleet te worden vernietigd." Overigens is het niet zo, dat deze gedachte - zoals in het citaat verder wordt geschreven - niet ondraaglijk is "voor diegenen die uitgaan van de onsterfelijkheid van de ziel" (p.333).

En dat brengt mij op mijn volgende bezwaar tegen het betoog van Cliteur, hoe integer ik het overigens ook vind. Hij hanteert begrippen als 'God', 'goddelijke bevelstheorie' en 'onsterfelijkheid' alsof het om rationeel te definiëren zaken gaat. De mensheid worstelt - zoals Cliteur met zijn intuïtie (zie p. 327) - met het intellectueel doordenken en verwoorden van het mysterie van het leven. Dat is een lang proces, dat met vallen en opstaan voortgaat. Cliteur vermeldt nauwelijks dat geweld daarin niet alleen vanuit religieuze overtuigingen, maar ook vanuit politieke, ideologische, economische, etnische opvattingen een rol speelt. We hoeven slechts te denken aan het bewind van Poll Pot in Cambodja met de moord op een groot deel van de intellectuelen en aan dat van Mao Zedong, Stalin, Hitler. De moordenaar van Pim Fortuyn was geen moslim maar een milieuactivist. Enz.

Uiteraard moeten we "terrorisme zeer serieus nemen. De plegers ervan zijn geen gekken, maar toegewijden, die de anderen voor gek verklaren omdat zij niet bereid zijn de harde consequenties uit de goddelijke leer te accepteren", schrijft Cliteur (p.198). Mijns inziens geldt dat echter niet alleen voor aanhangers van een 'goddelijke leer', maar voor al diegenen, die erop uit zijn hun eigen ideeën door te drukken in plaats van zich te verdiepen in de ander, d.w.z. inclusief¹¹ te denken. Teilhard de Chardin wees in zijn essay *Construire la Terre*¹² op de energie en het enthousiasme waarmee aanhangers van het communisme, het kapitalisme en het fascisme hun eenzijdige overtuigingen uitdroegen. Hij analyseerde de gevaren hiervan. We zouden zijns inziens veel kunnen leren uit het proces dat de evolutie van 3,5 miljard jaar ons te zien geeft. De wet die hij als fysicus en paleontoloog op grond van de wetenschap van het leven (de biologie) uit dat groeiproces destilleert is goed te verenigen met elke vorm van religie die zichzelf in het licht van dat evolutieproces leert te gaan zien. Het is de wet van de gelijktijdige toeneming van complexiteit en bewustzijn, gepaard gaande met een eveneens gelijktijdige toeneming van vrijheid en verantwoordelijkheid.

In zijn pleidooi voor een moreel Esperanto vraagt Cliteur zich af: "Ben ik niet een naïeve dwaas? Het is alsof je op voetbalhooliganisme reageert met de verzuchting, dat ze allemaal Kant zouden moeten gaan lezen." (p. 288). Datzelfde gevoel heb ik bij mijn pleidooi voor de verbreiding van Teilhards ideeën op alle scholen.

---

¹¹ Zie Feitse Boerwinkel *Inclusief denken*, Uitg. Paul Brand, Werkgroep 2000, Bussum 1966¹, 1971¹⁴, ISBN 90 228 2423 3 - p. 31/32

¹² Zie onze website >www.teilharddechardin.nl/tdcaarde.htm<

Bouwen aan de aarde¹³ *Pierre Teilhard de Chardin*

Waar stevenen wij op af?

Of, om de vraag meer toe te spitsen: Wat speelt er zich werkelijk in de diepten van de totale mensheid af? We boeken vooruitgang, dat is duidelijk. Waarom echter al die chaotische toestanden om ons heen? Drie invloedrijke krachten botsen op elkaar en strijden om het bezit van de Aarde. Democratie, communisme, fascisme¹⁴. Waar komt de kracht van deze drie stromingen vandaan? En waarom bevechten ze elkaar zo onbarmhartig? In elk van de drie massa's afzonderlijk die tegenover elkaar staan, herkent men duidelijk, al is het ook alsof het beeld nog onvolledig is, de drie tendensen die voor het geloof in de toekomst kenmerkend zijn: het hartstochtelijk verlangen naar het toekomstige, de passie voor het universele en de passie voor het persoonlijke. Dit echter alle drie verkeerd of maar half begrepen. Het is deze drievoudige krachtbron, die de menselijke energieën rondom ons op spanning en vijandschap richt.

democratie

Voor wat betreft de democratie is de situatie duidelijk. Twee logisch met elkaar verbonden instellingsfouten verzwakken en vertroebelen de democratische blik op de wereld. Namelijk haar personalisme enerzijds en haar universalisme anderzijds. De mens als deel van een sociaal geheel bereikt zijn volledige uniciteit en waarde alleen in een totaliteit, waarin hij zich kan onderscheiden. Omdat ze dit niet heeft onderkend, is de democratie gaan emanciperen in plaats van bevrijden. Iedere cel heeft zich gerechtigd gevoeld zichzelf als centrum te manifesteren, alleen al omdat dit in de praktijk gewoon mogelijk was. Vandaar de door feiten aangetoonde funeste verspreiding van de verkeerde intellectuele en sociaal-liberale opvattingen. Vandaar ook de fnuikende (rampzalige) egalitaire ideeën die elke serieuze opbouw van een nieuwe Aarde in gevaar brengen. Door de leiding van de vooruitgang aan het volk over te geven, schijnt ze recht te doen aan het idee van de totaliteit. Ze maakt daarvan echter een karikatuur. Het ware universalisme heeft wel de bedoeling om alle initiatieven, alle waarden, alle - ook de meest bescheiden - vermogens zonder uitsluiting naar zijn syntheses toe te trekken. Naar zijn wezen echter is het organisch en hiërarchisch. Omdat de democratie individualisme en personalisme, massa en totaliteit verwisselde en omdat ze de mensenmassa opdeelde en nivelleerde, loopt ze gevaar de met haar geboren hoop op een menswaardige toekomst te compromitteren. Daarom is het haar overkomen, dat zich ter

---

¹³ Wat wij hier publiceren zijn enkele fragmenten uit onze vertaling van *Construire la Terre*, een verzameling essays, die Teilhard tussen 1937-1941 schreef en die in het Frans verscheen bij Éditions du Sueil als Cahier 1 in 1958. In dit cahier staan tevens de Duitse, Engelse, Russische en Arabische vertaling van deze teksten. Op onze website >www.teilharddechardin.nl/tcdaarde.htm< vindt u al deze teksten.

¹⁴ In onze tijd zouden we voor "democratie, communisme en fascisme" de krachten van "democratie, religieus fundamentalisme en nationalisme" in de plaats kunnen stellen

linkerzijde het communisme van haar verwijderde en dat zich ter rechterzijde allerlei vormen van fascisme tegen haar keerden.

communisme

Het communisme heeft, zeker in het begin, hartstochtelijk geloofd in een universeel menselijk organisme. De aantrekkingskracht, die het Russische neo-marxisme op zijn elite uitoefent, bestaat niet zozeer in zijn humanitaire evangelie als in zijn visoen van een totalitaire, met de kosmische krachten van de materie nauw verbonden beschaving. De ware naam van het communisme zou eigenlijk 'terrenisme' moeten zijn, de partij van het Aardse. Helaas komt ook hier het menselijk ideaal gebrekkig en vervormd naar voren. In zijn te heftige reactie tegen het anarchistische liberalisme van de democratie gaat het communisme tot aan de principiële onderdrukking van de persoon en maakt ze de mens tot een termiet. Anderzijds heeft het zich in zijn onbezonnen bewondering voor de tastbare krachten van het universum beroofd van elke hoop op een mogelijk geestelijke metamorfose van het universum. Daarom zag zich het verschijnsel mens (dat wezenlijk bepaald wordt door de ontwikkeling van het denken) beperkt tot de mechanische ontwikkeling van een collectiviteit zonder ziel. De materie heeft de geest afgedekt. Een pseudo-determinisme heeft de liefde gedood. Geen personalisme en daarom beperking en zelfs een verkeerde voorstelling van de toekomstmogelijkheden: bijgevolg de ondermijning van de mogelijkheid, ja zelfs van het begrip universalisme. Dat zijn - erger nog dan de ingrijpende economische veranderingen - de gevaren van het bolsjewisme.

fascisme

Ongetwijfeld is de fascistische beweging voor het grootste deel voortgekomen uit een beweging tegen de zogenaamde revolutionaire ideeën. Deze oorsprong verklaart de compromitterende steun, die ze voortdurend van de kant van talrijke individuen heeft gevonden, die (om verschillende redenen van een intellectueel en sociaal conservatisme) er belang bij hadden niet in de toekomst van de mens te geloven. Maar starheid wekt geen passie op - en het fascisme ontbreekt het niet aan bezieling. Het staat open voor de toekomst. Het bezit de eierzucht, omvangrijke, organische eenheden onder zijn heerschappij te bundelen. Helaas is het interessegebied ervan te beperkt. De beslissende transformatie van de mensheid en de onweerstaanbare materiële bindingen, die de beschaving reeds naar het stadium van het internationalisme hebben geleid, wil het fascisme kennelijk niet ter kennis nemen. Hardnekkig houdt het eraan vast, de thans levende wereld te beoordelen en in te richten naar de maatstaven van lang vervlogen tijden. Het plaatst het ras boven de mensheid; het wil aan zijn volk een ziel geven, maar maakt zich geen zorgen om de ontzielde wereld. Het stevent af op de toekomst en hoopt daar vormen van de beschaving terug te vinden, die voor altijd zijn verdwenen.

barensweeën

Deze krachten die elkaar rondom ons bevechten, hebben niet alleen een destructief karakter, ieder ervan bevat ook positieve componenten. Juist daardoor convergeren ze op geheimzinnige wijze naar een opvatting van de toekomst die ze alle gemeenschappelijk hebben. Wat zich in elk van deze stromingen handhaaft en wil laten zien, is de wereld zelf. Het zijn de barensweeën en niet de symptomen van een naderende dood. Het is wezenlijke verwantschap en niet definitieve haat. Dat moet men achter de stromingen en stormen hebben gezien om te weten, hoe men moet sturen om zichzelf te redden. Hoe kan men alle positieve waarden van de cultuur in een totaliteit verenigen, die de individuele waarden hooghoudt? Hoe ontsteekt men die hoogste vorm van hartstocht, waarin het democratische gevoel voor de rechten van de mens, de communistische opvattingen van de vermogens van de materie en het fascistische ideaal van de georganiseerde eliten weer in een nieuwe synthese zou zijn opgenomen en vervolmaakt?

In wezen zijn de mensen onbevredigd, hoewel een zeker enthousiasme velen naar het politieke en sociale bedrijf van alledag toetrekt. Als men een echt progressief gezinde geest in een rechtspolitieke of linkspolitieke partij tegenkomt, dan geeft hij toe, dat hij door ieder van de bestaande bewegingen ten dele wordt teleurgesteld. Men sluit zich bij de een of andere partij aan, omdat men immers een keuze moet maken, als men wil handelen. Maar ieder voelt zichzelf in de door hem ingenomen positie in feite gehandicapt, geschonden, verontwaardigd. Allen wensen ze meer ruimte, meer begrip, meer schoonheid.

het omslagpunt

In de schijnbaar vijandige massa's die elkaar bestrijden, zijn er overal verspreide elementen, die slechts wachten op een plotselinge gebeurtenis om zich te oriënteren en te verenigen. Zodra de juiste straal op deze stofwolk valt, het signaal voor reflectie op de innerlijke structuur, dan zullen wij zien hoe de levende atomen elkaar los van alle conventionele etiketten en grenzen heen gaan zoeken, elkaar vinden en zich organiseren. Uit naam van de gerechtigheid en van de mensenrechten zijn eertijds onze vaders het grote avontuur tegemoetgegaan. Wij, voor wie de moderne wetenschap alle ruimten en tijden opent, waar onze vaders niet over konden dromen, wij mogen ons streven niet beperken tot die middelmatige dimensies, die destijds voldoende waren om hun geestdrift te wekken.

Daarom is onze tijd het sektarisme moe, dat de menselijke sympathie opsluit achter muren, die scheiden. Wij stikken in de wervelwind van de partijen. Geef ons lucht! Laten we ons verenigen! Geen politieke tegenstellingen, maar één algemeen front voor de menselijke vooruitgang... Dat democraten, communisten, fascistten zich verzetten tegen datgene wat in hun systemen een doodlopende weg en slechts beperkend is! Mogen zij besef krijgen voor het positieve in datgene waarvoor zij warmlopen: de nieuwe geest zal dan onmiddellijk op heel natuurlijke wijze alles wat uitsluit (het exclusieve) opblazen en zich ervan bevrijden als uit een

gevangenis. De drie stromingen zullen zo ver komen, dat ze iets gemeenschappelijk gaan ontwerpen en zo de weg bereiden voor de geestelijke toekomst van de wereld. Eerst zal er slechts een betrekkelijke overeenstemming zijn; maar deze zal absoluut worden, zodra de hele wereld tenslotte eensgezind erkent, dat het de taak is van de mens om alles, wat tot de Aarde hoort, te construeren en te leiden...Als de mensheid, na duizenden jaren innerlijk in strijd met zichzelf te hebben geleefd, deze trap in haar ontwikkeling bereikt, dan zal ze, met het volle gewicht van haar massa haar koers op vooruit zetten.

de wil tot leven

Een front van de mensheid, zal men tegenwerpen, heeft uiteindelijk om haar plaats in het heden te bepalen een 'antagonist' nodig, tegen wie ze zich kan afzetten. Ik persoonlijk geloof niet dat de drang tot zelfbehoud en de angst noodzakelijk zijn voor ons functioneren. Niet de afgrijselijke angst voor de ondergang maar de wil tot leven heeft de mens ertoe gebracht de natuur te onderzoeken, de ether te veroveren en het luchtruim te doorklieven. De magneet, waarvan men beweert dat de aantrekkende en reinigende kracht onze energieën beïnvloedt en waarvan de steeds groeiende overvloed tegenwoordig verspild wordt in nutteloze botsingen en geraffineerde perversies, deze magneet zou ik tenslotte willen verplaatsen naar de trapsgewijze manifestatie van iets aboluuts, waarvan de rijke volkomenheid, waardevoller dan goud en van groter aantrekkelijkheid dan alle schoonheid, voor de volwassen geworden mens de graal en het eldorado zou kunnen zijn, waarvan eertijds de avonturiers hebben gedroomd: iets wat tastbaar is en zo prachtig, dat je je leven zou willen opofferen om het te bezitten.

een energetica van de geest

Daarom zou een geestelijke voorhoede van de mensheid, als zij zich zou beginnen te vormen, niet alleen ingenieurs nodig hebben om met behulp van de natuurlijke rijkdommen de infrastructuur op te zetten, maar ook andere 'technici', wier enige taak erin zou bestaan de concrete en hogere doelen te definiëren en bekend te maken, waarop de inspanningen van de menselijke activiteit zich moeten concentreren. Tot dusver hebben we ons terecht beijverd om de geheimen te ontrafelen die verborgen liggen in het oneindig grote en het oneindig kleine van de materie. Maar voor de toekomst zou het bestuderen van de stromingen en aantrekkingskrachten van de psychische natuur veel belangrijker zijn: een energetica van de geest. [...]

De tijd, waarin de moderne mens zich inbeeldde, dat hij de religie niet meer nodig had, omdat hij over betere kennis beschikte van zichzelf en van de wereld, zal voor hem een grote illusie blijken te zijn. In talloze filosofische systemen werd het verschijnsel religie als een fenomeen geduid, dat samenhang met de kindertijd van de mens. Men was van mening, dat het hoogtepunt ervan lag in de tijd waarin de cultuur opkwam, maar dat het van lieverlee moest verdampen om plaats te maken voor positievere constructies, waarin God (een persoonlijke en vooral een transcendente God) zagezegd niet meer voorkwam. De feiten wijzen echter uit, dat

het grote conflict, waarvan wij nu het einde naderen, in de wereld het besef van de noodzaak van het geloof alleen maar heeft versterkt. Zodra de Geest van de Aarde tot een hogere trap van zelfbeheersing gevorderd is, ontdekt hij in zich een voor zijn leven noodzakelijke behoefte tot aanbidding: uit de evolutie van het universum verheft zich God in ons bewustzijn groter en dwingender dan ooit. Het enige, wat het bewuste leven zijn dynamiek kan geven, is de absolute eindbestemming, dat wil zeggen, het goddelijke. Het kan zijn, dat dit in de religie eens als een kalmeringsmiddel, een opiaat voor al ons leed werd gezien. Haar ware functie is echter de ondersteuning en versnelling van de stappen die het leven verder brengen. Altijd al was in alle progressieve vormen van religie het absolute hartstochtelijk op zoek naar zichzelf. Als men dit eenmaal als uitgangspunt heeft aanvaard, dan is het duidelijk, dat de 'religieuze functie', die voortkomt uit de menswording en eraan gebonden is, zich met het tempo van de mensheid mee ontwikkelt. Hoe meer de mens tot mens wordt, hoe meer hij de noodzaak voelt zich te wijden aan een groter geheel. - Is het niet precies datgene, wat wij om ons heen constateren? - Wanneer is er in de noösfeer een grotere behoefte geweest aan geloof en hoop, om het geweldige organisme dat we bezig zijn op te bouwen zin en ziel te geven? [...]

onze bewustwording van de evolutie

De menselijke energie doet zich aan onze waarneming voor als het eindpunt van een breedvertakt proces, waaraan de totale massa van het universum deelneemt. De op de Geest gerichte evolutie van de wereld komt in ons tot bewustzijn. Vanaf nu kan ons streven naar beter, onze interesse, ons individuele geluk nergens anders in bestaan dan dat wij deze evolutie met alle kracht die in ons is bevorderen. Ook als we niet precies weten waarheen ze ons voert, zou het absurd zijn eraan te twijfelen, dat ze ons naar een doel leidt dat de hoogst denkbare waarde vertegenwoordigt. Vandaar dat het menselijk bewustzijn van de twintigste eeuw zich voor het eerst sinds het ontwaken van het leven op aarde voor het fundamentele probleem gesteld ziet van de daad. - En weliswaar niet zoals vroeger slechts met betrekking tot de eigen kleine persoon, onze eigen kleine familiekring, ons kleine land, maar gericht op het welzijn en het welslagen van het universum. Hoe kunnen wij mensen van nu de beste organisaties in het leven roepen om bij het behoud, de verdeling en ontwikkeling van de menselijke energie rondom ons het hoogste rendement te verkrijgen? De technicus van de menselijke energie zal er allereerst voor willen zorgen dat men maximaal verzekerd kan zijn van de betrouwbaarheid en efficiëntie van de afzonderlijke menselijke centra. De individuen leiden naar de top van hun ontwikkeling, om daardoor aan het geheel het grootste vermogen te verlenen, dat is zonder enige twijfel de weg die het uitendelijke resultaat van de operatie veiligstelt.

Religie in het defensief door opmars moderne wetenschap?

S.W. Couwenberg

Religie kent meerdere dimensies: behalve de verkondiging en aanvaarding van een bepaalde geloofswaarheid (*creed*) ook een ethische (*code*) en rituele dimensie (*cult*) en zij is tevens een bron van gemeenschapsvorming (*communio*). Wel is het zo dat het waarheidsaspect met name in het christendom een heel sterk accent gekregen heeft. Vandaar dat nergens zoveel nagedacht is over de relatie van geloof en rede als in de christelijke wereld, vrij recent nog in de encycliek *Fides et ratio* van paus Johannes Paulus II. De hoop op en het streven naar verzoening tussen geloof en rede is ook de harde kern van religieuze vrijzinnigheid. Naar christelijke opvatting, zo merkte paus Benedictus XVI in dit verband vorig jaar op in zijn geruchtmakende lezing op de Universiteit van Regensburg, kan en mag er geen tegenspraak bestaan tussen geloof en rede. Maar in de ogen van atheïstische filosofen als P. Cliteur en H. Philipse is er wel degelijk sprake van een dergelijke tegenspraak.

Hoe dit zij, door die nadruk op het waarheidsaspect is de christelijke religie in ieder geval bijzonder kwetsbaar geworden sinds de moderne wetenschap zich wat de waarheidsvraag betreft ontwikkeld heeft tot een geduchte concurrerende instantie, kwetsbaarder nog dan als bron van ethiek, al wordt zij ook op dit punt inmiddels als overbodig aangemerkt.¹ Als uitvloeisel van het methodische atheïsme van de moderne wetenschap, aldus E. Schuurman² – bijzonder hoogleraar Reformatorische Wijsbegeerte - ontwikkelt zich een atheïstische cultuur, waarin de hele werkelijkheid gereduceerd wordt tot een louter materiële, en langs technisch-rationele weg volledig te beheersen werkelijkheid. In die geest concludeerde de filosoof F. Staal³ in 1988 dan ook dat godsdiensten en religies een achterhaald fenomeen zijn geworden. Wat de waarheidsvraag betreft zijn zij inmiddels overtroefd door de wetenschap. Alleen door de achterstand van de menswetenschappen op de natuurwetenschappelijke ontwikkeling ziet hij nog enige ruimte voor het voortbestaan van religieuze geloofsuitingen en dat betreurt hij. Evenals Staal ziet ook de neuroloog D. Swaab⁴ religie tot afsterven gedoemd, maar om een andere reden. Als bron van groepsvorming heeft zij in de evolutie een bepaald nut gehad. Maar met de opmars van economische en culturele globalisering vervalt die nuttige sociale functie. Dat de culturele en maatschappelijke rol van religie uitgespeeld is, is in Nederland inmiddels een standpunt dat door culturele elites breed gedragen en in een soms triomfantelijke toonzetting verkondigd wordt, al is er de laatste tijd te dien aanzien wel sprake van een zekere kentering⁵.

Zingeingsbehoefte irrelevant?

In tegenstelling tot H. Philipse⁶ is de rechtsfilosoof P. Cliteur⁷ van oordeel dat het moderne wetenschappelijke denken niet in staat is religies op louter logische gronden te ontronen en op te heffen. Maar religie is wel definitief in het defensief gedrongen en moet zich, wil zij overleven, voortdurend aanpassen aan de resul-

taten van de wetenschappelijke ontwikkeling. Dat de waarheidsvraag alleen nog door de positieve wetenschap beantwoord kan worden, gaat echter alleen op als men uitgaat van een materialistisch en rationalistisch wereldbeeld waarin de werkelijkheid gereduceerd wordt tot dat wat meet-, tel- en reproduceerbaar is. Verbeeldingskracht als bron van zin en betekenis⁸ wordt in dat wereldbeeld dan ook niet serieus genomen evenmin als de vraag naar de zin van het bestaan die juist centraal staat in de ontwikkeling van de religieuze dimensie van het menselijk bestaan. Die vraag wordt zelfs afgedaan als irrelevant, een uiting van psychische onvolwassenheid, een nodeloze en nutteloze zelfkwalling⁹. Het belijden van dat wereldbeeld is bovendien niet minder een subjectief bepaalde keuze dan dat van een religieuze wereldbeschouwing. Wanneer een bioloog als R. Plasterk – nu minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen in het huidige Nederlandse kabinet – met veel bravoure uitroept: wie na Darwin nog in God gelooft is gek, is dat geenszins een empirisch getoetst wetenschappelijk inzicht, maar een antireligieuze stellingname die voortvloeit uit een bepaalde, i.c. materialistische en reductionistische interpretatie van de evolutie.

De stelligheid waarmee hij en andere neodarwinistische biologen zich afzetten tegen alles wat naar religie zweemt, heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat het evolutionisme als ideologisch uitvloeisel van de evolutietheorie in hun wereldbeeld de rol vervult van substituuat religie en doet onwillekeurig denken aan de stelligheid waarmee creationisten op hun beurt hun geloofsvisie verkondigen. Zij gaan er bij de bestrijding daarvan bovendien gemakshalve aan voorbij dat waarheidsvinding, die ze exclusief reserveren voor de wetenschap, niet alleen in de religieuze, maar ook in de wetenschappelijke wereld belemmerd wordt door verschijnselen als dogmatisme, taboes e.d. Zo heeft de socioloog en antropoloog A.J.F. Köbben¹⁰ er herhaaldelijk op gewezen dat taboes en partijdigheid ook in de wetenschappelijke wereld het vrije onderzoek en een redelijke en open discussie over de resultaten daarvan niet zelden in de weg staan. I. Maso¹¹, hoogleraar wetenschapsleer, methodologie en onderzoeksleer spreekt in dit verband van 'het kwaad in de wetenschap', d.w.z. de neiging van dogmatici in verschillende wetenschapsgebieden om critici van hun theorieën bij voortdoring de mond te snoeren en 'ketterse bevindingen' die op cruciale punten in strijd zijn met die theorieën onschadelijk te maken door stemmingmakerij onder het mom van wetenschap. Wel zijn dogma's, taboes e.d. in de wetenschap uiteraard veel kwetsbaarder, dankzij het empirische en kritische onderzoek dat de grondslag vormt van wetenschappelijke arbeid. Op termijn raken zij dan ook omstreden en geëlimineerd.

Als ritueel en bron van gemeenschapsvorming en daarmee samenhangende emotionele bindingen is religie bovendien nog steeds een alleszins serieus te nemen factor. Een atheïstische auteur als G. Groot ziet in dat ritueel zelfs de belangrijkste religieuze functie. Het is juist de religieuze rituele praktijk die de geheime kracht van religie is en haar niet alleen duurzaamheid verschaft maar ook

inspireert.¹² In de 19e eeuw was dat ook de overtuiging van Prosper Guéranger, een van de belangrijkste voortrekkers van de beweging in de katholieke kerk die streefde naar eenheid van liturgie (het samenstel van rituelen en ceremoniën waarin geloofswaarheden concrete vorm krijgen)¹³.

Gesloten versus open wereldbeeld

Over religie valt niet te discussiëren, meent NRC Handelsblad-columniste Beatrijs Ritsema, want je loopt al gauw tegen het plaatstaal van een goddelijke openbaring op en dat betekent einde discussie. Daarmee – en dat doen niet alleen orthodoxe gelovigen, maar tegenwoordig ook religieus ongelovigen – wordt religie gelijkgesteld met openbaringsgodsdiensten, i.h.b. met de orthodoxe uitingen daarvan en abstraheert men zodoende van religie als dynamisch en historisch-cultureel bepaald fenomeen. Men heeft grote moeite te aanvaarden dat religie een veel breder bereik heeft en zich uitstrekt tot het elementaire besef dat de wereld ondanks alle wetenschappelijke verlichting in raadsels gehuld blijft. Achter de verschijnselen gaat een mysterieuze werkelijkheid schuil die verwijst naar iets dat buiten en boven de zichtbare werkelijkheid uitgaat.

Ook een godsdienstcriticus als F. Sierksma ziet in het besef van het mysterieuze karakter van de werkelijkheid de voornaamste bron van alle religie gelegen.¹⁴ Maar door de onttovering van de wereld in en door het moderniseringsproces is dat besef verduisterd geraakt en is ons bestaan gereduceerd en versmald tot een prozaïsche en louter contingente werkelijkheid. Toch blijft dat besef ook onder wetenschappers voortleven. Met de aanvaarding van het Mysterie als levensgrond, betoogt bv de bekende antropoloog J. van Baal, lossen alle problemen van de theodicee zich vanzelf op. Door het besef deel uit te maken van dat Mysterie kunnen we ondanks alle wederwaardigheden zin vinden in een anders leeg lijkend bestaan.¹⁵

Religieuze elites trachten dat besef in religieuze concepten en voorstellingen te verwoorden en te verbeelden. En dat is zoals alles steeds mede bepaald door de historisch-culturele context, waarin dat plaatsvindt. Die relativiserende dimensie van alle religieuze pogingen tot bestaansverheldering wordt in orthodoxe uitingen daarvan systematisch genegeerd. Evenals in de kunst veronderstellen die pogingen de aanwezigheid van een symbolisch bewustzijn, d.w.z. de ontvankelijkheid voor een door metaforen en mythen verbeelde werkelijkheid waarin gepoogd wordt het mysterie achter ons bestaan enigszins te duiden.¹⁶ Als expressie van een symbolische, dus verbeelde werkelijkheid kunnen religieuze voorstellingen niet louter rationeel begrepen worden. Zij moeten veeleer ervaren worden als een inwijding in het mysterieuze karakter van ons bestaan. De absurditeit daarvan maakt eveneens deel uit van dat mysterieuze karakter.

Kunst en religie zijn in de ogen van onze volksschrijver Gerard Reve geen concurrenten van elkaar maar tweelingzusters: beide gericht als zij zijn op ontroering en

duiding van de werkelijkheid. Verwondering over het bestaan is hun beider basis en inspiratiebron. In het moderne denken was het vooral Goethe die zich tot tolk gemaakt heeft van dat symbolisch werkelijkheidsbesef en van de nauwe samenhang tussen kunst en religie. Als alternatief van religie zoeken ongelovigen vaak houvast en bestaansverheldering in de wereld van de kunst en de filosofie, in het bijzonder in de praktisch gerichte filosofie van de levenskunst die weer in de mode is en nu dienst doet als substituut van een religieuze levensoriëntatie.¹⁷

Gaat het hier uiteindelijk niet om een botsing tussen enerzijds een louter immanente en gesloten zienswijze waarin uitgegaan wordt van een zinloos universum en een even zinloze menselijke existentie zoals die gekoesterd wordt in positivistische wetenschap en seculiere levensovertuigingen, en anderzijds een levenshouding die openstaat voor een bovenzinnelijke werkelijkheid en niet uitsluit dat daarin een ultieme bestaanszin besloten kan liggen? Als in een recente dissertatie de verveling wordt aangemerkt als de onderdrukte grondstemming van onze tijd¹⁸, heeft dat volgens de schrijver van deze dissertatie veel zo niet alles te maken met dat gesloten en nihilistische wereldbeeld.

Secularisme in het defensief

In het vooruitgangsperspectief van de moderniteit duidt het huidige reveil van religieus - i.c. christelijk, joods, islamitisch en hindoeïstisch – fundamentalisme¹⁹ en hand in hand hiermee het reveil van een eschatologisch perspectief uiteraard op een achterhoedegevecht. In de heterogene wereld van die moderniteit met een veelvoud aan religieuze en andere overtuigingen valt aan een relativering van overtuigingen, ook die van orthodox-gelovigen, op den duur immers niet meer te ontkomen. Ook islamitische orthodoxie, die nu nog grote aanhang en invloed heeft en zelfs inspireert tot zelfmoordaanslagen, zal daar op den duur aan moeten geloven.

Niettemin zijn er auteurs die in dat reveil van religieus fundamentalisme een crisis van het moderne secularisme onderkennen en dat verklaren als een reactie op het teloorgaan van het aanvankelijk grote vertrouwen in de pretenties van het moderne, seculiere beschavingsproces, nu dat vaak niet zozeer als vooruitgang maar als decadentie ervaren wordt. Als referentiekader ter verklaring van de loop der ontwikkeling stelt dat secularisme steeds minder voor.²⁰ Dat modernisering van de samenleving per se een verval van de religie impliceert, zoals aanhangers van de secularisatietheorie jarenlang stellig beweerd hebben, staat steeds meer ter discussie²¹.

Ook in het sterk geseclariseerde Europa blijft het gros van de mensen vasthouden aan een of andere vorm van religie, al is het dogmatische gehalte ervan sterk verzwakt geraakt²². Tegenover de moderne seculiere opvatting van religie als een privé-aangelegenheid stelt de redactie van Christen Democratische Verkenningen onbeschrond de opvatting dat democratie als regerings- en bestuursvorm niet

goed kan functioneren zonder de inbreng van religieuze overtuigingen.²³ Ook in ontwikkelingssamenwerking heeft men inmiddels oog gekregen voor het belang van religie als motiverende factor in het bevorderen van economische en politieke ontwikkeling.²⁴ Met het oog daarop is in Nederland een 'Kennisforum Religie en Ontwikkeling' opgericht. Daarin werken medewerkers van Buitenlandse Zaken nauw samen met vertegenwoordigers van religieuze of religieus georiënteerde ontwikkelingsorganisaties om de minister te adviseren ten aanzien van de rol van religie in het ontwikkelingsbeleid en al doende bij te dragen op beleidsvorming op dit terrein.²⁵

Het lijkt er momenteel op of niet zozeer de religie in het defensief is gedrongen, maar het tot voor kort zo zelfverzekerde secularisme. Voor de gedreven atheïst en evolutiebioloog R. Dawkins was dat voldoende reden om als ongetwijfeld heel eloquente spreekbuis van een atheïstische minderheid opnieuw een wervend pleidooi te houden voor het atheïsme als tegenwicht van dat wereldwijd sterk toegenomen religieus besef dat in zijn ogen als een besmettelijke ziekte voortwoekert en met wortel en tak moet worden uitgeroeid.²⁶ Hij blijft daarom naarstig zoeken naar al wat religie in diskrediet brengt. Maar ondanks alle uitwassen die hij signaleert en in veel gevallen alleszins terecht, blijft de mens ongeneeslijk religieus zoals ook de van zijn gereformeerde geloof afgefallen theoloog H. Kuitert erkent. Wie die algemeen menselijke religieuze behoefte niet serieus neemt en wil uitroeien, zoals Dawkins, vecht tegen de bierkaai.

Noten

1. Zie o.a. P. Cliteur, *Moreel esperanto. Naar een autonome ethiek*, 2007
2. Zie E. Schuurman, *Moderniteit en religie: van de noodzaak van een Verlichting van de 'Aufklärung'*, Civis Mundi, 2, 2001
3. F. Staal, *Religies behoren tot het verleden*, NRC Handelsblad, 11 juni 1988. In dezelfde zin S. Harris, *The End of Faith*, 2005
4. D. Swaab, *Hersenen, bewustzijn en geloof, in: In het diepst van mijn gedachten*, Thijmgenootschap, 2001
5. Zie W.B.H.J. van de Donk, *Geloven in het publieke domein*, publicatie Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid, 2006
6. Zie H. Philipse, *Atheïstisch Manifest*, 1995
7. P.B. Cliteur, *Atheïsme en de zin van het leven*, Civis Mundi, 1, 1996
8. Zie o.a. J. de Jongh, *Godspraak is beeldspraak. Over de betekenis van religieuze verbeelding*, 2006
9. Zie bijvoorbeeld de psychiater B.E. Chabot en zijn artikel *De wil om niet te geloven*, Trouw, 3 juni 1995
10. A.J.F. Köbben, *Taboes in de wetenschap*, NRC Handelsblad, 4 april 1989; idem, *De weerbarstige waarheid*, 1991. Zo ook F. Bovenkerk e.a. (red.), *Wetenschap en Partijdigheid, opstellen voor André J.F. Köbben*, 1990
11. I. Maso, *Het kwaad in de wetenschap*, Rekenschap, juni 1995
12. G. Groot, *Het krediet van het credo*, 2006, p. 10

13. Zie P.G.J.M. Raedts, *Een nieuwe toekomst voor de Latijnse liturgie*, Geschriften vereniging voor Latijnse liturgie, 10, pp 14-15
14. F. Siersma, *De religieuze projectie*, 1957
15. J. van Baal, *Boodschap uit de stilte - Mysterie als openbaring*, 1991, p 147
16. Zie T. van den Berk, *Mystagogie*, 1999; zie ook H.J. Adriaanse, Wat verbeelden we ons? in: R.F. Beerling, *Niet te geloven*, 1979, pp 195-212
17. Zie J. Dohmen (red.), *Over levenskunst*, 2002, p 11; zie ook W. Schmidt, *Filosofie van de levenskunst*, 2002
18. Zie Awee Prins, *Uit verveling*, 2007
19. De term fundamentalisme vindt zijn oorsprong in de christelijke réveilbewegingen, die aan het einde van de 19e eeuw vooral in de Verenigde Staten ontstonden als reactie op de ontwikkeling van de natuurwetenschap en met name het darwinisme. Het islamitische fundamentalisme heeft met het christelijke gemeen, dat het eveneens een terugkeer wil naar de oorspronkelijke bronnen van het geloof en zich afzet tegen de moderne ontwikkelingen in het geloof en de maatschappij.
20. Zie H. Cox, *Religie van de stad van de mens*, 1984; J. Moltmann, Christendom in het derde millennium, in: *Zijn de dagen van God geteld?*, 1995, pp. 132-153
21. Zie o.a. P.L. Berger, *Secularism in Retreat*, The National Interest, 46, Winter, 1996/1997
22. Zie L. Halman e.a., *Atlas of European Values*, 2005; en A. Bakas & M. Buwalda, *De Toekomst van God – Religie-trends in Europa*, 2006
23. *Zonder geloof geen democratie*, CDV, zomereditie 2006, p. 9
24. Zie G. ter Haar, Religie terug van weggeweest, in: *De last van de blanken. Ontwikkelingshulp in de schijnwerper*, Civis Mundi, 2/3, 2007
25. In het Forum nemen de volgende ontwikkelingsorganisaties deel: Cordaid, ICCO en Prisma.
26. Zie R. Dawkins, *The God Delusion*, 2006

Verveling: gevaarlijker dan de atoombom¹⁵

Henk Hogeboom van Buggenum

Awee Prins: *Uit verveling*

Hoe moet ik een boek bespreken waarvan de schrijver zelf zegt: "De 'kritiek van de verveelde en vervelende rede' wordt allereerst ontwikkeld vanuit het schamele levensverhaal van de auteur zelf: een zwakke thriller zonder helden, zonder butler die het allemaal gedaan heeft, zonder plot" ... en die dan bovendien de hoop uitspeekt, dat zijn beide zoons "nooit in [z]ijn verveelde voetstappen zullen treden" (p.21/23)? Misschien is het goed als ik tegenover de wordingsgeschiedenis van Awee Prins die van mijzelf in het geding breng. Net als Prins verdiepte ik mij in de Duitse en de Russische literatuur. Over Kafka schreef ik destijds een scriptie.

Prins haalt een groot aantal teksten uit deze en andere literaturen aan, waaruit je de verveling, de doel- en zinloosheid van het bestaan tegemoetstralen (p.25-93). Dit beeld van een sombere uitzichtloosheid werd voor mij doorbroken toen ik rond 1963 *Het verschijnsel mens* van Teilhard de Chardin¹⁶ las. Als leraar kon ik daarvoor tegenwicht bieden tegen een dergelijke wereldbeleving ook in teksten van Schopenhauer, Nietzsche, Cioran en Heidegger die uitvoerig door Prins worden aangehaald. Van mijn familie moest ik het net zo min hebben als Prins. Ondanks zijn positieve tante Marie-Sophie, zijn oom Wim (p.104) en een zwager in Frankrijk bleef het leven van Prins getekend door een fundamentele leegte.

De misvatting over het 'ding'

In zijn boek beschouwt Awee Prins die 'verveling' van alle kanten: lexicografisch, fysiologisch, psychologisch, psychopathologisch, antropologisch. Uiteindelijk komt hij via een uitvoerige bespreking van Heideggers *Sein und Zeit*, maar vooral van diens *Grundbegriffe der Metaphysik* uit bij een mogelijke omslag door een herwaardering van 'het ding'. Niet alleen zou 'het ding' namelijk door de wetenschappelijke dominantie in het Westen ten onrechte tot louter 'object' zijn bestempeld, maar ook door de filosofie van de afgelopen 2500 jaar niet in zijn 'eigenlijkheid' zijn onderkend. We zouden meer aandacht moeten hebben voor 'het ding', omdat we ermee in een directe relatie staan: het ding is niet alleen 'object', het is ook *Bedingung* van ons leven, d.w.z. datgene wat ons leven mede bepaalt, datgene waardoor wij - om het heideggeriaans te zeggen - *gestemd* worden. Wij staan in wisselwerking met de dingen.

Wie het werk van Teilhard de Chardin bestudeert, leert dat de mens bestaat uit sterrenstof. De mens is een samenwerkingsverband van atomen, moleculen, cel-

¹⁵ Awee Prins *Uit verveling*, Uitg. Klement, Kampen 2007, ISBN: 9789077070994, 438 blzz., € 34,95

¹⁶ Of Prins dit werk kent, is natuurlijk de vraag. Wel noemt hij de Fransman één keer op p. 143 als hij zich afvraagt: "Maar is het wel zo, dat de verveling de negatieve zijde van het bestaan is; en dat de mens voor de keuze staat weg te kwijnen in ...de walging en de ontvreedenheid, ofwel het bestaan te omarmen met 'le goût d'être' waarvan Teilhard de Chardin spreekt, of de *amor mundi* van Arendt."

len, organen en organismen zoals dit sinds 13,7 miljard jaar als universum vanaf de *big bang* en sinds 4,5 miljard jaar op onze planeet Aarde in de evolutie is gegroeid. De 'binnenkant' (*le devant*), het psychisch element, dat Teilhard in de stof aanneemt, groeit met het toenemen van de complexiteit in grotere eenheden van die stof. Voor het *establishment* van de wetenschap was deze hypothese van een vorm van 'leven' in de stof een reden om zijn werk ofwel tot 'filosofie' ofwel tot 'metafysica' te bestempelen. Het idee, dat het waarneembare leven al een kiem zou hebben in 'het ding', de zogenaamde 'dode stof', die voor ons onwaarneembaar is, dat idee was (en is) voor de wetenschap onverteerbaar.

Geen vervelend, maar een spannend proces

Nog steeds vermijdt de natuurwetenschap het om 'het bewustzijn' te zien als een stadium in de ontwikkeling van deze 'binnenkant' van de stof, van 'het ding'. Het gaat haar te ver, dat de culturele evolutie, die op dit bewustzijn stoelt, een voortzetting is van de biologische evolutie. Deze doorlopende lijn in de evolutie, die Teilhard zag als de convergentie van delen door samenwerking en het daardoor ontstaan van een 'bovenmens' leeft eerder in de filosofie. Nietzsches *Übermensch* stijgt echter op een geheel andere wijze boven zichzelf uit, dan Teilhards 'bovenmens'. Teilhard maakt door conclusies gebaseerd op natuurkundige waarnemingen duidelijk, dat de gerichtheid op zichzelf in plaats van het dienstbaar zijn aan het geheel leidt tot versnippering, verbrokkeling, fragmentatie, verveling. Hij noemt 'verveling' dan ook een groter gevaar voor de mensheid dan de atoombom. De weg van de evolutie is in zijn visie die van materie naar geest. De geest, de 'binnenkant', wordt sterker door het integreren van 'het ding' erbuiten, dat ook een eigenheid heeft in zijn 'binnenkant'. Verdieping in de eigenheid van de 'ander', het 'ding' of het samenwerkingsverband van dingen dat we als dieren, mensen, instituties, organisaties om ons heen zien, leidt tot grotere complexiteit, grotere eenheid en daarmee grotere bewustwording. Dat is niet vervelend, maar een alleszins spannend proces.

Bezinning

Heidegger echter vraagt zich af¹⁷ of de dingen zoals zij in de moderne natuurwetenschap worden beschreven nog wel dingen zijn (p. 336). Net als in de psychologie van Ken Wilber¹⁸ klinkt in zijn filosofie de roep om bezinning, een "bezinnend nadenken, dat het gebeuren van elke dag indachtig is" (p. 366). Maar hoe doen we dat? Prins schrijft: "De vraag naar de alledaagsheid (en naar 'het gezonde verstand, dat zich daarin breed maakt'¹⁹) is door de Westerse filosofie verzaakt. Minachting voor het leven van alledag, waarin de gewone mens zijn dagen slijt is een constante in de geschiedenis van de filosofie" (p. 374). Als we echter de

---

¹⁷ In: *Die Frage nach dem Ding* (Tübingen 1975, p. 31)

¹⁸ Zie de bespreking van zijn boeken *Integrale psychologie* en *De eenvoud van zijn - Omarm je ware aard* op resp. blz. 32-35 en blz. 36 van deze *GAMMA*.

¹⁹ Germanismen als: * zich breed maken (sich breit machen = zich laten gelden) en * in ervaring brengen (in Erfahrung bringen = te weten komen) komen in het boek van Prins bij herhaling voor.

nodige omslag in onze materialistische, op tijdverdrijf en verstrooiing gerichte samenleving willen bewerkstelligen, dan moet de filosofie zich ook niet bedienen van een jargon - zoals dat van Heidegger en Sloterdijk²⁰ - maar woorden zien te vinden die de gewone mens aanspreken en raken. Als dit de politiek wordt, dan wil ik me graag bij Awee Prins aansluiten, die in zijn slotzin schrijft: "Lezer, ik ga de politiek in; de Dingpolitiek wel te verstaan." We zullen ons niet vervelen!!

---

²⁰ Zie in *GAMMA*, jrg. 11 nr. 1 (p. 54-57) en jrg. 11 nr. 2 (p. 09-10) "In afwachting van het schuim - Een teilhardiaanse beschouwing van het cultuurfilosofische werk 'Sferen' van Peter Sloterdijk"

Th. C. W. Oudemans *Echte filosofie*. uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2007, ISBN: 97 890 351 31 224, 316 blzz. , € 25,-

Wetenschap, techniek en darwinisme hebben de rol van de filosofie overgenomen: zij zetten de toon voor het leven door het te laten aflopen als een machinerie - mechanisch dus. Al het denken uit vorige eposchen tezamen leidt tot onze situatie van zinloosheid. De academische filosofie kun je beter *filosofologie* noemen. Zij bestaat uit zombies, die de taal van voorbije eposchen herkauwen in de mening aan te sluiten bij de eigen tijd. Aldus de schrijver. Nee, dan Oudemans zelf. Hij gaat dwars in tegen de reductie van het leven in gescheiden subjecten en objecten, zoals deze vanaf Descartes (*Discours de la Méthode*) via Hobbes, Leibniz, Kant, Nietzsche, Carnap, Wittgenstein, Dawkins en Dennett in onze Nieuwe Tijd haar neerslag in het filosofisch denken heeft gevonden.

Want, aldus Oudemans: Waar vind je nog de echte filosoof? Nergens toch! Wie is nog uit op de vereniging van het door hem bedachte met de dingen? Niemand toch! Wie wordt er nog getroffen door het verschil in wat hij waarneemt van het ding en de identiteit, het wezen ervan... het kokkeleske zozegzegd van de kokkel? (p.34). Alles wordt maar als beheersbaar voorgesteld, als eenvormigheid. Maar is het wetenschappelijk om je eigen gronden te bepalen met ogen die door diezelfde gronden zijn bepaald? Nee, toch! De echte filosoof zoekt verder dan de analyse der dingen...naar synthese. Maar ja, we moeten uitgaan van de onverschilligheid rondom identiteit – zowel die van mij als die van de dingen om ons heen. Dat is de wereld, die ons thans in taal verschijnt. "Het wetenschappelijk en filosofisch denken tot nu toe reduceert de werkelijkheid tot haar elementen om haar vandaaruit opnieuw op te bouwen, zodanig dat het denken de werkelijkheid organiseert, terwijl uiteindelijk denken en werkelijkheid samen horen in een grote constructieve organisatie". (p. 72)

En dan schrijft Oudemans – nostalgisch? – "In de epoche van de metafysica, die van het onderscheid tussen het zintuiglijke en het bovenzintuiglijke, bestond een woord uit een fysieke huls en een niet-zintuiglijk bepaalde inhoud. Het was een onderscheid tussen *noëtisch* en *noëmatisch* (Husserl), tussen *signifiant* en *signifié* (De Saussure), tussen *Sinn und Bedeutung* (Frege). Dit telkens terugkerend metafysisch onderscheid is weggereduceed. Het probleem van deze taaltheorieën was, dat zij op een theoretische manier keken naar taal, die een vorm van levenspraktijk is". (p.106)

De actieve metafoor

Op dit punt van het boek gekomen moest ik aan de term 'actieve metafoor' denken. De schrijver Gerrit Teule baseert deze term op Schopenhauers gedachte van de wereld als wil en voorstelling en gebruikt haar voor "een denkconstructie die de werkelijkheid aan ons overdraagt en tot een min of meer begrijpelijk beeld vormt [...] De actieve metafoor doet iets actiefs met de werkelijkheid. Dat kan vervorming zijn, of het maken van een uitsnede, een vergroting of een verkleining maar

het kan het beeld ook verduisteren of mistig maken": "Onze beelden van dit universum en van onszelf berusten op een min of meer samenhangend stelsel van actieve metaforen. Het zijn denkconstructies, die de werkelijkheid van ons lichaam en dit heelal aan ons overdragen en die er een tijdruimtelijk beeld van maken, dat wij (een beetje) menen te begrijpen."²¹ Hier wordt niet zoals bij de zoëven door Oudemans genoemde taalgeleerden op een theoretische manier naar taal gekeken, maar wordt deze als een dynamisch middel opgevat om vanuit steeds wisselende perspectieven van ons bewustzijn de werkelijkheid te verwoorden.

Als Oudemans in zijn eigenwillige aforistische stijl schrijft: "Plato en Descartes waren misschien geen 'mensen', maar concentratiepunten van betekenissen die van mensen niet afhankelijk en voor het menselijk denken onverschillig zijn" (p.55), kan men volgens mij in Teules geest zeggen dat Plato en Descartes hier 'actieve metaforen' zijn voor hun hele denkgebouw en de geesten die daarin sinds hun opkomst huizen. Zo gezien hoeven Jezus en Mohammed zelfs geen historische figuren te zijn geweest – of niet in die mate, waarin dit gemeenlijk wordt aangenomen – om als 'actieve metaforen' voor het christendom en de islam te fungeren. De inhoud van deze 'metaforen' wisselt met de kennis, ons bewustzijn van de wereld in haar historische ontwikkeling. Het betreft getaalde bewustzijnsmomenten.

Entropie en negentropie

"Waar gestopt wordt met het rationeel funderen, dat bepaalt het leven" - "Het doorleefde leven hoopt de macht van het technologisch-wetenschappelijk rekenen te breken", aldus Oudemans (p. 121/2) En pas "wanneer het beleven nieuwe perspectieven opent, dan hebben die pragmatisch zin. De opeenvolging van perspectieven garandeert de voortgang van het leven dat zonder vernieuwing zijn energie zou verliezen". Deze gedachten lopen parallel met het natuurkundig denken in entropie en negentropie, dat door Teule als volgt wordt uitgelegd: "Het vaste gegeven in de natuur is de tweede hoofdwet van de thermodynamica, de wet van de afnemende energie, ofwel de vermeerdering van de entropie. Alle energie wordt in de natuurlijke processen uiteindelijk omgezet in warmte en deze warmte verdwijnt doordat ze zich verspreidt in het heelal. Wat duidelijk waarneembaar is, is het feit dat het 'leven' tussen geboorte en dood tegen deze natuurwet indruist (*negentropie*)".²² Of – met Oudemans wat kryptisch gezegd – "*Physis* in eigenlijke zin: opkomst van betekenis". (p. 160). En: "Het is niet uitgesloten, dat ik op een taal stuit die mijn filosofisch nadenken begunstigt". (p.118) Het zou het werk van Teule kunnen zijn. Of u dat ook van Oudemans vindt? Hij denkt soms via kronkelige paden. Voor spoorzoekers is dat een aanbeveling.

---

²¹ Gerrit Teule *Spetters uit de oerknal - De verbondenheid van de ziel in een ecologisch wereldbeeld*, Uitg. Schors, Amsterdam, 2007 - p. 24-25

Zie ook zijn artikel "Wat is er zo mooi aan muziek en aan wiskunde?" in deze *GAMMA* p. 37-41

²² Id. *Spetters uit de oerknal* p. 110

Integratie van object en subject bij Ken Wilber en Teilhard²³

Henk Hogeboom van Buggenum

Het verschil in denken tussen Ken Wilber en Teilhard de Chardin vloeit hoofdzakelijk voort uit de invalshoek vanwaaruit de werkelijkheid en de evolutie worden benaderd. Bij Teilhard is dat de natuurkunde, de biologie. Bij Ken Wilber de psychologie, ook al maakt hij dan uitstapjes naar de evolutieleer, die hij overigens - in lijn met Teilhard - niet beperkt tot de biologische evolutie, maar uitbreidt tot de culturele evolutie. In mijn commentaar op tekstgedeelten van Ken Wilber (KW) hieronder zal ik vooral de overeenkomsten naar voren halen.

oprollen

KW: "Onder het individuele bewustzijn ligt een kosmisch bewustzijn, dat voor de meeste mensen 'onbewust' is, maar dat gewekt en volledig verwezenlijkt kan worden." (p. 09) Teilhard spreekt niet over de *verwezenlijking* door de mens van het 'bewustzijn', maar over de *oprolling* ervan door het hele proces van evolutie, dus ook door de mens. Het bewustzijn is in alles al aanwezig, hoeft dus niet in die zin verwezenlijkt te worden. De mens kan er hooguit door verinnerlijking aan deel hebben.

KW: "Het Grote Nest van het Zijn is de ruggengraat van de eeuwige filosofie, het omvat de Grote Keten van Zijn, waarin elke volgende dimensie de eerdere omspannt. De Geest is daarin zowel het hoogste niveau (causaal) als de nondualistische Grondslag van alle niveaus." (p.19) Teilhard zou zich hier mijns inziens in kunnen vinden, te meer daar het woord *omspannen* past in het beeld van *oprollen*.

holonen

Ken Wilber introduceert het begrip holon (mv. holonen) als de elementaire niveaus van bewustzijn: "Een holon is een geheel, dat deel uitmaakt van andere gehelen. Een heel atoom bijvoorbeeld maakt deel uit van een heel molecuul, een heel molecuul maakt deel uit van een hele cel, een hele cel maakt deel uit van een heel organisme, enzovoort. [...] Omdat elk holon omvat wordt door een groter holon, bestaan de holonen zelf in concentrische hiërarchieën of *holarchieën*."(p. 20-21).

Wilber zal het begrip 'holon' toepassen op zijn (integrale) psychologie. Van psychologie geeft hij dan als definitie (p. 15): "de bestudering van het menselijk bewustzijn en de manifestaties ervan in het menselijk gedrag". Wat hij op deze wijze onderzoekt zijn dan ook de toestanden (waken, dromen, slapen), de structuren (lichaam, intellect, ziel en geest) en de talloze functies (bv. gewaarworden, begeren, willen, handelen) van de mens op de verschillende ontwikkelingsniveaus.

---

²³ Ken Wilber *Integrale psychologie*, Ankh Hermes, Deventer, 2006², ISBN 978 90 202 6024 3, 223 blzz. tekst + 20 blzz. schema's + 59 blzz. noten, € 31,50

In het integratiemodel dat zo ontstaat, plaatst hij zijn eigen terminologie in elf schema's naast die van andere onderzoekers. Op grond van duizenden gegevens over de ontwikkeling van de menselijke psyche vanaf de geboorte wordt zo niet alleen bevestigd, dat er sprake is van een evolutie in het gedrag, maar óók dat de waarnemingen hiervan voor alle volken grotendeels overeenkomen (al is de terminologie van de beschrijving, de codificatie ervan, vaak anders). KW: "De verschillende codificaties van de ontwikkelingsniveaus zijn slechts foto's van de grote Levensrivier, genomen vanuit verschillende hoeken en met verschillende camera's, en ieder op hun eigen manier bruikbaar." (p.23).

kosmisch geheugen

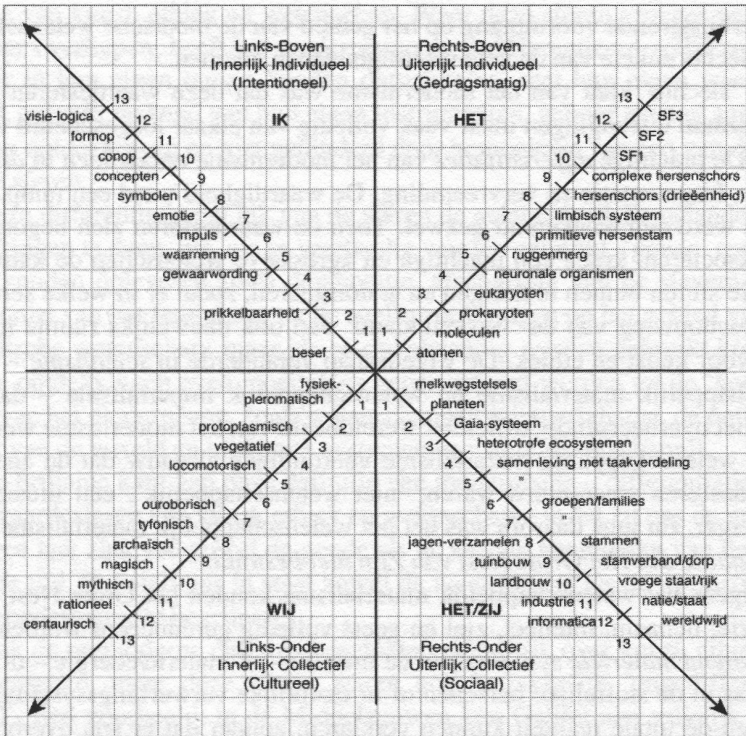
KW benadert de procesfilosofie van Alfred North Whitehead (die hij ook meer-malen noemt): "De hogere niveaus van het Grote Nest zijn geen absoluut gegeven, maar een mogelijkheid ... en nog geen volledig geactualiseerde realiteit"(p. 26). "Het is niet nodig de elementaire structuren of elementaire holonen weer te geven als een blijvend gevormde en onveranderlijke essentie (platonisch, kantiaans, hegeliaans of husserliaans). Ze zijn deels op te vatten als gewoonten van de evolutie, eerder een kosmisch geheugen dan een van tevoren vastgesteld model. Maar, ... het feit dat de grote yogi's, heiligen en wijzen veel van de persoonlijke gebieden al *ervaren* hebben...vormt een onweerlegbaar bewijs dat de mogelijkheid tot deze hogere niveaus ook in onze structuur aanwezig is. [...] We hebben nu al de beschikking over in elk geval deze uitzonderlijke transpersoonlijke gebieden" (p. 25). KW's schema's van de elementaire structuren omvatten o.a. de chakra's, de vedantische lagen, de boeddhistische vijana's, de trillingsniveaus van het shivaïsme en de bovenbewuste hiërarchie van Sri Aurobindo, een hindoeïlosoof wiens ideeën over evolutie sterk verwant zijn met die van Teilhard de Chardin. Ze zijn in een bepaalde vorm terug te vinden van Plotinus tot de kabbala, het soefisme en de christelijke mystiek (p. 31).

de wisselwerking tussen subject en object

Als Ken Wilber het Grote Nest in feite een Grote Holarchie van Zijn en Weten noemt, – niveaus van de werkelijkheid en niveaus van het kennen van die niveaus – lijkt hij zich op het pad van de *eeuwige filosofie* te begeven en de psychologie te verlaten. Dat laatste is echter schijn, in aanmerking nemend dat het *subject* (het 'ik') van het ene stadium in een volgend stadium tot *object* (het 'mij') kan worden.

Een voorbeeld daarvan is het kind. Aanvankelijk identificeert het kind zich met zijn lichaam: zijn lichaam is het zelf (subject, nabije ik), het kan geen afstand nemen. Later wordt het lichaam object van zijn mentale zelf, het ontdekt de wereld om zich heen. Wilber onderscheidt naar opklimmend ontwikkelingsniveau het observerende nabije zelf (*subject*) van het waargenomen verre zelf (*object*), die samen het onverbreekelijke algehele zelf vormen. Zo komt hij tot de opstelling van de innerlijke en uiterlijke kant van het individu enerzijds en het collectief van individuen anderzijds. In dit *kwadrant*, een vierhoekig schema (p. 84), staat

linksboven (LB) het totale bewustzijnsspectrum zoals dat in elke mens aanwezig is, van lichamelijke gewaarwording tot mentale ideeën, ziel en geest (het subject, het ik), terwijl het vak rechtsboven (RB) de objectieve of uiterlijke correlaten van de innerlijke bewustzijnstoestanden vertegenwoordigt (het object, het 'het').

Hierin ligt een duidelijke overeenkomst tussen het denken van Teilhard de Chardin en Ken Wilber. Immers ook Teilhard gaat uit van een 'binnenkant' (*le dedans*) van alle materie, die zich - naar de mate waarin het proces van evolutie voortschrijdt - in wisselwerking met de buitenkant meer bewust wordt van het geheel. Teilhards wet van de gelijktijdige toeneming van complexiteit en bewustzijn, gekoppeld aan de toenemende vrijheid en verantwoordelijkheid bij de mens kan aan het kwadrant van Ken Wilber bijzonder goed worden afgelezen. Het kwadrant maakt tevens inzichtelijk, hoe de scheidlijnen bij maatschappelijke spanningen kunnen worden verlegd. Immers wat eruit blijkt is, dat verschillen in opvattingen van mensen "niet zijn gebaseerd op huidskleur, economische klasse of politieke invloed, maar op het soort wereldbeeld vanwaaruit een persoon, groep, stam, bedrijf, overheid, onderwijssysteem, natie opereert"(p. 61).

een voorhoede in de ontwikkeling

De acht ontplooiingsgolven die dit wereldbeeld in verschillende groepen van de mensheid vertoont, werden door Clare Graves in een systeem op naam en kleur gebracht. Door Don Beck²⁴ samen met Christopher Cowan werd dit systeem verder uitgewerkt in het boek *Spiral Dynamics*. Het laat zien welk percentage van de wereldbevolking in welk stadium van ontwikkeling zit en in welk stadium van de macht. De voorhoede, het op één na hoogste en het hoogste niveau worden gevormd door respectievelijk slechts 1% en 0,1% van de totale mensheid. "Beck en Cowan noemen hiervan voorbeelden die variëren van de noösfeer van Teilhard de Chardin tot de groei van de transpersoonlijke psychologie"(p. 72).

geen eenzijdigheid

Wilber weegt in deel 2 van zijn boek (p. 81-99) de voor- en nadelen die de overgang van premodernisme naar modernisme en postmodernisme over de wereld afriep. De nadelen liggen altijd in de eenzijdige benadrukking van één van de kwadranten. Wilber pleit er dan ook voor het volledige spectrum te realiseren in de domeinen van het ik (LB), het wij (LO) en het het (RB en RO), oftewel in de Grote Drie. Dat wil zeggen dat het object (bv. de wetenschap) niet mag domineren boven de esthetiek en ethiek (de domeinen van het subject). Echter, het modernisme en het postmodernisme waren zelf ook reacties op de nadelen van het premodernisme en derhalve noodzakelijk voor verdieping van het bewustzijn. Het inzicht, dat zij in hun reactie te ver naar één zijde zijn doorgeschooten en ons nu hebben gebracht op het niveau van Platland, leidt ons nu naar Ken Wilbers integrale psychologie.

In deel 3 (p. 111-221) werkt Wilber verder uit hoe gestreefd kan worden naar een evenwicht in de ontwikkelingslijnen binnen alle vier de kwadranten, dus zowel in het individu als in het collectief. Hij doet daarbij een reeks praktische aanbevelingen voor integrale therapie (p. 139). Terloops bekritiseert hij Dawkins 'zelf-zuchtige genen' en 'memen' vanwege hun gemis aan sturing vanuit het innerlijk subject. In feite, aldus KW, zijn 'memen' 'holonen' en horen zij dus thuis in elk kwadrant. En dan zegt KW iets wat hem direct met Teilhard de Chardin verbindt: "In de basisstructuur van de Kosmos is scheppingskracht ingebouwd (ook wel 'eros' geheten), welke aanstuurt op het ontstaan van steeds grotere holonen. Dit is in innerlijke domeinen zichtbaar als 'expansie van identiteit'. [...] Als we de beperkingen van Platland afwijzen, wordt duidelijk dat de subjectieve en inter-subjectieve ruimten (LB-LO) eenvoudig de *binnenzijde* zijn van holonen op elk niveau van de Kosmos." (p. 143)

Geen makkelijke kost, dit boek, maar de moeite van het lezen alleszins waard!
Zoals trouwens ook het boek van Wilber dat ik hierna onder uw aandacht breng:

---

²⁴ Zie Frank Visser "Klaar om te wenden?" in *GAMMA*, jrg. 13 nr. 2 - p. 44-48

Ken Wilber: De eenvoud van zijn - Omarm je ware aard , Uitgeverij Ankh-Hermes , 2005, ISBN 10: 9020283863, 315 blzz., € 2990

In 9 hoofdstukken brengen vier bewonderaars van Ken Wilbers integrale psychologie onder diverse thema's een compilatie uit verschillende van diens boeken. Diegenen, die Ken Wilber niet kennen, doen er goed aan te beginnen met het hoofdstuk *Memoires* (p. 48-86). Daarin vertelt Wilber hoe hij door Lao Tse's *Tao Tse-Tjing* van een zelf dat gebaseerd was op logica, gestructureerd door natuurkunde en gedreven door scheikunde, geleid werd voorbij het zintuiglijke. Hij raakte er - blijkens een citaat uit zijn werk *One Taste*²⁵ - diep van doordrongen: "de natuur is de uitwendige vorm van Boeddha, de natuur is het stoffelijk lichaam van Christus: Neem, eet, want dit is mijn lichaam, neem, eet, want dit is mijn bloed" (p. 51). Oosterse filosofieën en religies verbindt hij na intensieve beoefening van allerlei meditatietechnieken bij gerenommeerde leraren zoals Rinpoche (p. 74) met die van het Westen. Ook Whitehead en Teilhard de Chardin ontbreken daarbij niet. Zo schrijft hij: "Het denkbeeld van evolutie als Eros, of de Geest-in-actie, die overal ter wereld werkzaam is door zachte overreding in de richting van liefde, zoals Whitehead het uitdrukt, verklaart in aanzienlijke mate de onverbiddelijke ontwikkeling van materie naar lichaam naar geest naar ziel naar de Geest die Zichzelf herkent. Eros, de Geest-in-actie, is een elastiek om jouw en mijn nek, dat ons allemaal terugtrekt naar huis."²⁶ En verder: "Kijk naar de loop van de evolutie tot heden: van amoëbe tot mens! Stel dat die verhouding, van amoëbe tot mens, van toepassing zou zijn op de toekomstige evolutie. Dat wil zeggen, amoëben verhouden zich tot mensen als mensen tot – wat? Is het zo bespottelijk om te suggereren dat het 'wat' inderdaad Omega, *Geist*, het Supramentale, de Geest, zou zijn? Dat Brahman niet alleen de *grond* van evolutie is, maar ook het *doel*?"²⁷ En dan: "Mystiek is transrationeel en ligt dus in onze gezamenlijke toekomst, niet in ons verleden. Mystiek is evolutionair en progressief, niet devolutionair en regressief, zoals Aurobindo en Teilhard de Chardin beseften. En de wetenschap bevrijdt ons van onze kinderlijke en puberale opvattingen over de geest, bevrijdt ons van onze prerationele denkbeelden, en schept zo ruimte voor de werkelijk transrationele inzichten van de hogere ontwikkelingsfasen, de transpersoonlijke stadia van echte mystieke of contemplatieve ontwikkeling. Ze verwijdert het magische en het mythische en schept zo ruimte voor het psychische en subtiele. In die zin is wetenschap (en rationaliteit) een evolutionaire, zeer noodzakelijke stap naar echte spirituele volwassenheid. Rationaliteit is een beweging *van de geest naar de geest*."²⁸ (p. 97)

Omdat alle teksten uit een groter verband zijn gehaald is theologische en filosofische kritiek erop niet goed mogelijk. Ze is echter wèl gewenst.

---

²⁵ Ken Wilber *The Collected Works*, dl. 8, Shambhala Publications, Boston & Londen, 2000, p. 346

²⁶ id., dl. 2 *Introduction*, p. 12

²⁷ id. dl. 3 *A Sociable God*, p. 446

²⁸ id. dl. 5 *Grace and Grit*, p. 234

Wat is er zo mooi aan muziek en aan wiskunde?

Gerrit Teule

Wie de radiozenders afzoekt, vindt bijna non-stop muziek. Blèrende muziek, jankende saxofoons, gevoelige violen, agressieve elektrische gitaren en drumgeroffel. Maar je vindt ook, goed zoeken tegenwoordig, muziek van grote componisten. Om een of andere reden grijpt muziek diep in op ons bewustzijn. Het raakt, zoals de uitdrukking zegt, een gevoelige snaar; we vinden het mooi. Iets dergelijks doet zich ook voor bij wiskunde. Met wiskunde kunnen wij het gedrag van natuurlijke processen in deze wereld nauwkeurig beschrijven. Veel mensen hebben zich al afgevraagd, hoe dat mogelijk is. Wiskunde is toch een zuiver mentaal iets. Het komt helemaal voort uit het creatieve menselijke bewustzijn. En toch laat de natuur zich uitstekend beschrijven met die mentale constructies. Waarom past dat zo precies? Zit er in de natuur eenzelfde soort wiskunde, die ook in ons denkhoofd zit? Of luistert de natuur naar ons en volgt zij nauwkeurig onze hersenspinsels? Levert een botsing tussen kerndeeltjes in een cyclotron precies die deeltjes op, die wij in onze theorie voorspellen of nodig hebben?

Muziek is eigenlijk iets heel vreemds. Je strijkt met een stok, bespannen met haren, over een gespannen snaar en daardoor gaat die snaar trillen. De lengte van de snaar bepaalt de trillingsfrequentie. De luchtdeeltjes naast de snaar nemen die trilling over, en zo verspreidt zich een trilling door de lucht naar het oor of, in de concertzaal, naar een heleboel oren tegelijk. In ons oor raken deze luchtrillingen het trommelvlies, waarna ze door de gehoorbeentjes worden versterkt en overgebracht naar trillinggevoelige celstructuren. Daar worden de trillingen omgezet in variaties van elektrische energie, die via een zenuwkabel worden overgebracht naar de hersenen. Daar, in de hersenen, voltrekt zich het mysterie: de trillingen komen in ons bewustzijn naar voren als muziek. "Het klinkt ons als muziek in de oren", zegt de uitdrukking. We ervaren schoonheid.

Hetzelfde verhaal kunnen we vertellen over vormen in de natuur en in de beeldende kunst. Het licht van de zon (lichtdeeltjes, fotonen) spoedt zich door het heelal (en doet er ca. 8 minuten over om bij onze aarde te komen). Daar vallen de lichtdeeltjes op een bloem, of een schilderij, of - zoals in Utrecht - op een billboard met een mooie meid in een gouden bikini. De fotonen verspreiden zich in alle richtingen, maar ook naar ons oog. Daar worden ze door de ooglenzen gebundeld en vallen ze op lichtgevoelige kegeltjes en staafjes. Dat genereert uiterst subtiele elektrische spanninkjes en die gaan via de oogzenuw naar de achterhersen. Ook daar gebeurt weer een wonder, want in ons bewustzijn verschijnt dan een beeld, dat kennelijk overeenkomt met de vorm in de natuur of op het schilderij. Helemaal zeker weten doen we dat niet, want dat beeld van de natuur (een bloem bijvoorbeeld) kunnen we niet op een andere manier waarnemen dan via elektromagnetische processen. We kunnen de bloem wel betasten, maar ook dat resulteert weer in elektrische stroompjes in de zenuwen, die naar de hersenen gaan, op weg

naar hetzelfde mysterie. We zijn er zelfs niet zeker van of ik wel hetzelfde zie als mijn buurman als we naar hetzelfde schilderij kijken. Hetzelfde schilderij, dezelfde bloem, die meid op het billboard lokt immers heel verschillende beoordelingen uit! Zien we wel hetzelfde?

Als je het zo beschrijft, dan is het een wonder dat de beelden in ons bewustzijn zo goed overeenkomen met de echte werkelijkheid buiten ons. Er zitten namelijk allerlei schakels tussen, die niets met bewustzijn en schoonheid te maken hebben. Lichtdeeltjes, luchttrillingen, lenzen, gehoorbeentjes, etc. Het is eigenlijk een wonder, dat we ons zo goed in de natuur kunnen bewegen, zonder bijvoorbeeld om de haverklap het hoofd te stoten tegen een stuk rots of een tak. We lopen niet rond als een kat in een vreemd pakhuis. Integendeel, de wereld buiten ons lijkt overeen te komen met de wereld in ons bewustzijn. Ja, logisch, denk u misschien? Nee! Het mag van alles zijn, maar logisch is dit helemaal niet.

Maar nu die wiskunde. Natuuronderzoekers zijn blij, als ze een natuurverschijnsel kunnen vatten in een eenvoudige formule. Einstein zal van pure opwindung nachten niet geslapen hebben, nadat hij de formule $E=mc^2$ had geformuleerd: vijf letters, die in een bepaalde volgorde geplaatst de wereld veranderden. Want deze formule leidde tot de ontwikkeling van kernenergie en van de atoombom. Boven Hiroshima werd minder dan 1 gram materie in pure energie omgezet. Ook *fractal*-tekeningen worden gemaakt volgens eenvoudige formules en de overeenkomst tussen deze tekeningen en natuurlijke vormen is zo frappant, dat het doet vermoeden dat de natuur zelf ook met soortgelijke formules werkt. Er blijkt een diepe samenhang te bestaan tussen de zuiver mentale wiskundige formuleringen en de structuren in de natuur. De formules zijn "vrije creaties van de menselijke geest", zei Einstein, en toch passen ze naadloos op het natuurgedrag.

In het normale leven nemen we dit gewoon aan als een gegeven. We denken er niet verder over na. Maar wie nadenkt over de wereld en ons bewustzijn, moet wel op dit wonderlijke verschijnsel stuiten: de wereld komt overeen met wat wij ervan kunnen denken. Er zijn gevallen, waar deze overeenkomst ontbreekt of hapert. Als voorbeeld ligt kleurenblindheid voor de hand. Voor een kleurenblinde is deze wereld gewoon een schilderij van grijstinten. Daar valt prima mee te leven, totdat hij naar de Keukenhof gaat en iemand gaat vertellen, hoe prachtig die kleuren toch zijn. Ja, denkt hij dan, wat zijn die grijstinten toch mooi subtiel. Maar erger is, wanneer om een of andere reden het beeld van de wereld in je bewustzijn niet overeenkomt met de werkelijkheid. Dan loop je tussen de tramrails en je ziet geen tram aankomen. Of je denkt dat je een lepel in de soep steekt, en je lepelt naast het bord. Of het hele idee lepel bestaat niet in je hoofd. Dat is de wereld van de fopbril, zoals die nog wel eens op feestjes wordt gebruikt. In ernstige gevallen moet je daarmee naar de oogarts, en als het tussen de oren zit, naar de psychiater. Als de overeenstemming helemaal zoek is, of wanneer er geen overeenstemming is met het gewenste beeld van de meerderheid, spreken we van waanzin. Waanzinnigen

maken ons bang en daarom sluiten we ze op of we spuiten ze plat. Het idee, dat de werkelijkheid wel eens heel anders zou kunnen zijn dan wat wij ervan denken, is angstaanjagend.

Er is ons daarom veel aan gelegen om een realistische kijk op deze wereld te hebben. Zo zal de natuurkundige er alles aan doen om formules te ontwerpen, die echt slaan op deze wereld, en niet op een vreemde natuur van een verre planeet. (Overigens menen wij vrij zeker te weten, dat die verre planeten ook naar dezelfde formules luisteren). Dat betekent, dat we er alles aan doen om ons bewustzijn congruent te laten zijn met de wereld en vice versa. Het mooie is nu, dat dit meestal ook prima lukt. Kennelijk is de psychische structuur van ons bewustzijn congruent met de materiële structuur van de wereld.

Zo belanden we bij een diepfilosofisch probleem. De filosoof Schopenhauer huldigde de stelling dat de wereld in de allereerste plaats bestaat uit de denkbeelden, die wij daarover in ons bewustzijn dragen. De controle, of deze beelden kloppen, wordt in het bijzonder mogelijk gemaakt door de elektromagnetische kracht (lichtdeeltjes en elektronen), want op deze basis kunnen we kijken, ruiken, proeven, voelen en horen. Het kan echter zijn, dat na verloop van tijd die beelden gaan afwijken van de wereld; dan komen we dus in de problemen. Maar in principe beschikken we over een bewustzijnsinstrumentarium, dat nauwkeurig in staat is de wereld te beschouwen en te 'internaliseren'. Als dat proces niet lukt, loopt het slecht met ons af.

Het probleem is: waarom lukt dit zo goed? De filosoof Descartes worstelde ook met dit probleem en hij bedacht er een mooie oplossing voor, die typerend was voor zijn tijd. Hij stelde, dat onze Lieve Heer het in al zijn barmhartigheid en goedertierenheid toch niet in zijn hoofd zou halen om ons te scheppen in een wereld, die wij principieel niet kunnen begrijpen. Volgens het scheermes van Ockham sleept Descartes er hier een overbodige entiteit bij, wat de verklaring niet ten goede komt. Hier 'verklaart' hij namelijk iets wat wij niet begrijpen, met behulp van iets anders wat wij ook niet begrijpen. Dat schiet niet op. Geen wonder, dat deze 'verklaring' tegenwoordig niet meer zo heel erg serieus genomen wordt. Toch is in het verleden veel met deze aanname gewerkt. Spinoza zei bijvoorbeeld: "Er is niets positiefs in onze voorstellingen, waarom zij bedrieglijk zouden zijn". Calvijn stelde, dat "alle dingen ons de rechte weg wijzen".²⁹ Kortom: ga maar rustig slapen, want er is niks mis met onze normale waarneming.

Toch blijft het probleem knagen. In de eonenhypothese, waarover ik al vaker schreef, wordt deze congruentie toegeschreven aan de hypothese, dat de eonen enerzijds de grondslag zijn van alle materiële constructies, alles wat leeft, groeit en denkt, inclusief het waarnemen zelf, en anderzijds ook de basis zijn van alles wat

---

²⁹ Prof. dr. J.H Dunning, *Spinoza en de idee der persoonlijkheid*, 1919.

geestelijk is, dus ons bewustzijn en de waarnemer zelf. De evolutie is in wezen een bewustzijnsevolutie, die ook alle vormen in de natuur heeft voortgebracht. Beide, de materiële natuur en de geest, hebben dezelfde eonische oorsprong. Vanaf het allereerste begin van de evolutie is dit eonische beginsel werkzaam in de natuur en in het bewustzijn, vandaar de overeenstemming. Daarom lopen we niet rond als een kat in een vreemd pakhuis. Wij kennen deze wereld, niet alleen via onze zintuigen, maar ook 'van binnen uit', vanuit de diepste kern van ons bewustzijn. De eonen in ons hebben volop meegewerkt aan de creatie van alles wat leeft, groeit en denkt. Meer hierover staat in mijn nieuwste boek *Spetters uit de Oerknal*³⁰.

In de eonenhypothese stelde ik ook, dat de overeenstemming van mentale structuren in ons bewustzijn en organisatiestructuren in de natuur wordt ervaren als een schoonheidsgevoel. Deze overeenstemming gaat terug tot in de allereerste fasen van de evolutie. Het idee is (ook naar voren gebracht door de bioloog Sheldrake) dat natuurwetten zijn geëvolueerd en dat ze dat nog steeds doen. De richting van deze evolutie wordt aangegeven door het schoonheidsgevoel. De natuurwetten en natuurconstanten groeiden asymptotisch naar een stabiele 'ideaalvorm', in dezelfde tijd die ook het bewustzijn tot ontwikkeling bracht, uiteraard in een zeer nauwe en intieme samenwerking. Deze stabiele vorm van de natuurwetten en natuurconstanten is nu vrijwel bereikt, en dat geldt ook voor de kennis over deze wetten en constanten. Dat wij de uiterst trage beweging in de natuurconstanten niet meer waarnemen, ligt ook aan ons korte bestaan. We zouden tientallen miljoenen jaren oud moeten worden (nog steeds een oogwenk in de evolutie) om nu nog verschillen te kunnen waarnemen.

De eonische geest kent de wereld en de structuren daarin en geniet van de eigen creaties, die in de loop van miljarden evolutiejaren zijn ontstaan. In het bijzonder het menselijke lichaam is daarbij onderwerp van onze bewondering, want dat is het 'laatste snuffje' op het gebied van bewustzijnsevolutie: een zeer ver ontwikkelde combinatie van ogen, handen en hersenen. Onze musea en billboards hangen vol met beelden van mensen, in vol ornaat, beschilderd, in exotische gewaden, met een gouden bikini, bloot, portret, tors, etc. Op de TV kijken we dolgraag naar mensen, die de meest onnozele dingen doen.

Ook in de vooruitgang van de wetenschap is het gevoel voor schoonheid een richtinggevende factor. Als een hypothese of theorie niet een zekere intrinsieke schoonheid heeft, dan deugt er iets niet. Vaak komen de fraaie samenhangen in de natuur bij ons naar boven als een *Aha Erlebnis* of een *eureka*-moment. In een flits zien we opeens de samenhang en de formule, waarmee die samenhang wordt beschreven. Wat er precies flitst is volgens de eonenhypothese de contemplatie in de Zelf-eon, een herarrangement van fotonenbanen in ons flitsend snelle lichtge-

---

³⁰ Gerrit Teule, *Spetters uit de Oerknal - De verbondenheid van de ziel in een ecologisch wereldbeeld*, 2007, Uitgeverij Schors, Amsterdam, ISBN 978 90 6378 701 1.

heugen.. Bij de mens, de onderzoeker of de uitvinder, veroorzaakt dat een gevoel van opwinding en schoonheid.

Daaruit kunnen we concluderen, dat schoonheidsgevoel niet iets specifiek menselijks is, maar dat het een eigenschap is van de levende en evoluerende natuur en het zich ontwikkelende bewustzijn. Telkens als er in de natuur weer een nieuwe oplossing is bedacht voor een probleem, is er een eonische ervaring van schoonheid, ook al zal dat bij lagere levensvormen wel iets zijn als 'lekker' of 'warm' of iets wat helemaal niet in woorden weer te geven is. Dit is de hypothese: het gevoel voor schoonheid is de richtinggevende terugkoppeling in het evolutieproces. De bijbelschrijvers beschreven dat als: "En God zag dat het goed was". Het schoonheidsgevoel geldt op elk niveau van de evolutie, vanaf de nederigste amoeben tot de mens. Ook bijen vinden bloemen mooi, net zoals wij, maar dan op hun eigen manier.

In de filosofie neemt de esthetica een belangrijke plaats in en vaak wordt daarbij verondersteld, luid uitgesproken of impliciet aangenomen, dat schoonheidsgevoel ons principieel onderscheidt van de dieren. Mijn hypothese is, dat we het onderscheid tussen mens en dier of plant alleen maar kunnen vinden in de mate van (zelf)bewustzijn. Die graad van bewustzijn is dus geen principieel onderscheid, want het is een kwestie van meer of minder. Ook de oversteek van bewustzijn naar zelfbewustzijn is ontstaan in een lange evolutie, een vonkje dat steeds sterker werd. Dat wordt mooi geïllustreerd door het gegeven, dat een kind vanaf de conceptie in zeer korte tijd alle fasen van de bewustzijnsevolutie doorloopt, vanaf een ééncellig wezentje tot een compleet mens.

In deze fase van de evolutie is de mens op deze aarde de fakkeldrager van de bewustzijnsevolutie. Daar steekt veel toeval in, zodat het geen reden is om onszelf op de borst te rammen. Ieder levend mens stamt via een ononderbroken keten van levens af van de allereerste celstructuren, uit de oertijd van de evolutie. Het is mogelijk, dat de functie van fakkeldrager van de mens binnenkort of over enkele miljoenen jaren wordt overgenomen door een ander, intelligenter en transmenselijk wezen, zoals Teilhard fantaseerde. In de bewustzijnsevolutie bestaat zelfs de kans, dat ook de mens in de natuur wordt achtergelaten als een gepasseerd station, net zoals allerlei andere levensvormen. Dat is jammer voor mensen, die op grond van een religie vinden dat de mens principieel mijlenver verschilt van het dier, en dat hij om die reden ook alles met dieren en met de natuur mag doen. Om hun terminologie aan te houden: ook de dieren –zoals amoeben, platwormen, vissen, spinnen, mastodonten, varkens, ratten en apen – zijn geschapen naar Gods beeld en gelijkenis.

De 'Liefdeskunst' van Erich Fromm³¹

Hans Richter

In *The Art of Loving* beschrijft Erich Fromm levenservaringen, die wij mensen in de loop van ons leven als fundamentele en goddelijke gaven identificeren en die wij onder de titel 'liefde' samenvatten. Het woord 'liefde' wordt echter zo vaak verkeerd begrepen en misbruikt, dat de ware aard ervan vrijwel onbekend is. Het is de verdienste van de psychoanalyticus Fromm, dat wij de verschillende vormen van liefde beter leren begrijpen.

Liefde is in staat de mens door 'vereniging' uit de eenzaamheid en het isolement te verlossen. Voor dit doel is in eerste instantie elke vriendschapsband geschikt, die in feite zelfs kortstondig mag zijn. Erich Fromm begrijpt deze bindingen als symbiose, waarbij twee mensen op elkaar aangewezen zijn. Voor een voortleven is deze binding echter niet voldoende. Fromm onderscheidt een tweede, elementaire biologische functie, die tot een speciale, manvrouwelijke binding tussen twee tegengestelde polen leidt, die elk een specifieke rol bij de opvoeding van het nageslacht vervullen. Deze manvrouwelijke poling vindt niet alleen in het huwelijks-paar, maar ook in elke individuele persoon plaats.

Biologisch gezien wordt het leven gevormd door de versmelting van de eicel en de zaadcel. In ons bewustzijn vindt eenzelfde vereniging plaats: in de liefde tussen man en vrouw worden beiden herboren. Zijn man en vrouw in deze liefde nu gelijkwaardig en kunnen zij elkaars functie in noodgeval overnemen, zoals bijvoorbeeld na de scheiding of de dood?

Erich Fromm beschouwt man en vrouw als verschillende polen, die elk een eigen functie vervullen, waarin liefde een hoofdrol speelt. In de uitleg van Freud zien kleine jongens de vrouw en dus ook de moeder als een gecasteerde man. Dit is echter volgens Fromm een misverstand. Vader en moeder zijn met betrekking tot de liefde geheel verschillend. Voor een natuurlijke ontwikkeling kan één van de ouders dus niet zonder verlies wegvallen.

De moederliefde en de vaderliefde

Lange tijd na de geboorte vormen moeder en kind nog steeds een eenheid. De moeder is warmte, is voedsel, is vreugde en zekerheid. Langzaam leert het kind de moederliefde kennen. Het kind leert: moeder houdt van mij, omdat ik ben. Het kind ervaart de moederliefde als passief. Het kind hoeft niets te doen en kan ook niets ondernemen om deze liefde te verdienen. De relatie van een kind tot de vader is daarentegen van een geheel ander karakter en vervult een andere functie. De vader

---

³¹ *The Art of Loving* (1956) is een boek van de joodse psychoanalyticus Erich Fromm, geboren op 23.3.1900 in Frankfurt am Main en gestorven op 18.3.1980. Het boek is met een oplage van 5 miljoen exemplaren een bestseller.

vertegenwoordigt in tegenstelling tot de moeder de wereld van het denken, de wereld van het door mensen opgebouwde regelwerk, wetten, orde en discipline, de wereld van het reizen en avonturen. De vader wijst het kind de weg in deze wereld. De vaderlijke liefde is in tegenstelling tot de moederlijke liefde aan voorwaarden gebonden. Vaderlijke liefde moet het kind verdienen en kan verloren gaan, als men zich niet goed gedraagt. Gehoorzaamheid wordt daardoor tot de hoogste deugd verheven en ongehoorzaamheid tot de zwaarste zonde verlaagd. De moeder schenkt het kind dus voedsel, geborgenheid en warmte, de vader leert het kind op de basis van gehoorzaamheid zelfstandigheid, orde en discipline. Uiteindelijk leert de volwassene, gewetensvolle mens voor zichzelf vader en moeder te zijn. Alleen een gezond evenwicht tussen deze vaderlijke en moederlijke componenten van het 'geweten' vormt een uitgebalanceerd mens. Een onevenwichtige ontwikkeling leidt volgens Fromm tot neurosen. Een zwakke component in het ouderpaar kan bijvoorbeeld reeds de kiem voor dergelijke neurosen leggen. Als voorbeelden noemt Fromm dwangneurosen, die zich vooral uit een eenzijdige relatie met de vader ontwikkelen, en anderzijds histerie, alcoholisme en een onderontwikkeld doorzettingsvermogen, resp. depressies, die vooral uit eenzijdige relaties met de moeder ontstaan.

De naastenliefde

Liefde is volgens Fromm daarnaast zeker geen eenzijdige relatie tot een bepaalde medemens, maar eerder een karaktertrek, die zich tot alle medemensen richt. Wie zijn liefde tot een enkel individu beperkt, leeft slechts in een symbiose. Ware liefde is grenzenloos en leidt automatisch tot naastenliefde. Wie zijn naaste niet kan liefhebben, is ook niet tot liefde in staat. Om deze redenen behoort de naastenliefde dan ook automatisch tot de fundamenteën van het christendom en andere religies. De naastenliefde leert echter ook de solidariteit met *alle* mensen, zonder uitzondering van rassen, huidskleur of geloofsrichtingen. De liefde voor het eigen nageslacht is ook de dieren aangeboren, maar de naastenliefde onderscheidt de mens van het dier.

Het manvrouwelijke, ideale ouderpaar

Fromm wijst in zijn werk uitdrukkelijk op de bekende manvrouwelijke symbolische structuur, die de eerste mens in het werk van Plato en ook in de Bijbel als eenheid kenmerkt. Het is het androgyne, d.w.z. manvrouwelijke ouderpaar, dat men in de oudheid al als het ideaal voor de opvoeding van de kinderen tot volwaardige mensen heeft erkend. Natuurlijk kan in theorie ook een alleenstaande vader of moeder het kind een goede opvoeding bieden. Het zal echter duidelijk zijn, dat een grenzeloos liefhebbende moeder, die gelijktijdig als een strenge vaderfiguur moet optreden een buitengewoon goed toneelspeler vereist. In de praktijk kan alleen een duo de elkaar aanvullende eisen van het manvrouwelijk ouderpaar vervullen. Het lijkt geen twijfel dat Jezus Christus de evenwichtige opvoeding van een ideaal ouderpaar heeft genoten. Jezus leerde ons een passend evenwicht tussen de (moederlijke) liefde en de (vaderlijke) plicht tot discipline en gehoorzaamheid te ontwikkelen en leefde ons die ook voor.

In een patriarchale samenleving verdwijnt de vrouwelijke component van het ideale echtpaar echter volledig. Hier zien we, hoe zowel in de individuele mens als in het echtpaar de mannelijke component naar voren wordt geschoven. Hier ook kan een oorspronkelijk androgyne Godheid tot vaderfiguur worden getransformeerd. Er staat immers geschreven, dat God de mens als zijn evenbeeld heeft geschapen.

De erotische liefde

De naastenliefde tussen mensen onderscheidt zich van de erotische liefde, doordat deze laatste zich volledig op de versmelting met één partner concentreert. Voor de psychoanalyticus Erich Fromm is deze erotische liefde vaak een verraderlijke vorm van liefde. De vereniging met een partner mag zeker niet gebaseerd worden op de wens tot bevrediging. Maar ook de 'bezittende' exclusiviteit, die verliefden jaloers kan maken, is volgens Fromm een teken van een onvolwassen binding en een vorm van egoïsme. Principieel moet een Adam met *elke* Eva een huwelijksband kunnen aangaan.

Eigenliefde

Eigenliefde wordt volgens Fromm zowel door Freud als door Calvijn ten onrechte als zelfzucht en narcisme gebrandmerkt. Als psychoanalyticus kan Fromm geen contradictie tussen eigenliefde en naastenliefde waarnemen. Eigenliefde en naastenliefde behoren in een evenwichtig mens naast elkaar te kunnen bestaan. Een gezond mens moet van zijn eigen leven houden: "Bemin uw naaste, zoals gij uzelf bemint". Zelfzucht is daarentegen een vorm van eigenliefde, die een relatie tot anderen uitsluit. Niet de eigenliefde, maar de *exclusieve* eigenliefde is verwerpelijk. Zelfzucht en eigenliefde zijn dus volgens Fromm niet gelijkwaardig, maar tegengesteld. Zelfzuchtigen ontbreekt het niet alleen aan de liefde voor de medemens, maar met name ook aan de liefde voor zichzelf. Zelfs totale onbaatzuchtigheid vindt in de ogen van de psychoanalyticus Fromm geen genade. Een onbaatzuchtige moeder zal ook in de ogen van de kinderen niet voldoen aan het patroon van een gelukkig mens. Fromm citeert in dit kader Mr. Eckart met de woorden: "Wie zichzelf bemint, heeft alle mensen als zichzelf lief. Zolang je één mens minder liefhebt dan jezelf, heb je jezelf nog niet echt liefgehad".

Het ontstaan en de evolutie van het Godsbeeld

Vervolgens beschrijft Erich Fromm de liefde tot God. De historici zijn van mening, dat God voor de mensen steeds de projectie van het waardevolste was: aanvankelijk een steen of een ijzeren schroef ³², later een boom, een dier of menselijke gestalte. Rond het midden van de 19e eeuw waren de geleerden onder leiding van Bachofen en Morgan ervan overtuigd, dat er vóór de introductie van de patriarchale godheden een matriarchaat had bestaan. Aan de voor de hand liggende

---

³² De lezers van *GAMMA* zullen zich wellicht, herinneren hoe Teilhard de Chardin bij de beschrijving van zijn jeugd aangaf aanvankelijk in stenen en metalen het onvergankelijke te zien en te vereren.

optie van androgyne godheden gaan ze geheel voorbij. Volgens Fromm berusten matriarchale religies op onvoorwaardelijke liefde zoals die voor moeders geldt. Patriarchale religies worden daarentegen gedomineerd door eenzijdige gehoorzaamheid, waardoor onvoorwaardelijke liefde duidelijk onder druk komt te staan. De patriarchale samenleving is hiërarchisch opgebouwd, gehoorzaamheid wordt zoals het eigendom door middel van wetten geregeld. Het vrouwelijke element heeft zich echter zelfs in de patriarchale religies nooit geheel laten uitsluiten: in het katholicisme komt Moeder Maria door de achterdeur naar binnen.

Wij mogen niet uitsluiten, dat God oorspronkelijk een androgyne gestalte heeft aangenomen. De oude religie heeft steeds de afbeeldingen van God verboden. Men heeft volgens Fromm steeds vastgelegd, wat God *niet* was: God is geen persoon, God is zonder einde, God is niet zonder liefde, etc. Maimonides schrijft: "Hoe meer negatieve attributen ik van God ken, des te meer staat mij God voor de geest". Wie echter het ideale ouderpaar van de psychoanalyticus vergelijkt met de eerste mens uit het *Gastmaal* van Plato, kan zich slechts één ideaal Godsbeeld voorstellen: de androgyne gestalte, die door het manvrouwelijk ouderpaar wordt gerepresenteerd.

Fromm zegt echter: "De meesten zijn nog niet boven de kinderlijke gedachte uit gegroeid, dat God als een strenge en behulpzame vader achter hen staat" en hij verklaart daarmee het overwicht van de patriarchale religies in de huidige samenleving. De huidige mens ervaart God slechts als vader en accepteert het verlies van de moederliefde als onvermijdelijk nadeel. Dat een dergelijke eenzijdige ervaring een onevenwichtig soort mensen oplevert, kan men in de nieuwsberichten van de kranten en tijdschriften dagelijks nalezen.

God is niet mannelijk en God is niet vrouwelijk. Deze uitspraak sluit echter niet uit, dat God manvrouwelijk kan zijn. God heeft de mens als zijn evenbeeld gevormd: mannelijk en vrouwelijk. Helaas heeft de Bijbelse auteur daarbij vergeten te vermelden: "zowel mannelijk als vrouwelijk". Of heeft een ijverige kopiïst deze woorden alleen maar weggelaten omdat hij dacht dat dit zonder meer duidelijk was?

De beschrijving van God in negatieve bewoordingen heeft er in elk geval toe geleid, dat het besef van het androgyne karakter van de scheppende Godheid grotendeels verloren is gegaan. De mannen hebben de wetten opgesteld, dat een mannelijke God eerst de man als zijn evenbeeld en vervolgens de vrouw als diens handige, maar lastige 'hulpje' heeft geschapen. Men hoeft geen psychoanalyticus te zijn, om deze gedachten als denigrerend en onvolgroeid te identificeren. Het verwondert mij, dat de ervaren Fromm deze vervormende thesen niet heeft ontmaskerd. Wie de vrouwelijke zijde van God ontkent, heeft de psychoanalytische argumenten van Fromm nog niet gelezen. Een patriarchale God is symbolisch niet in staat de onvoorwaardelijke liefde van moederskant te bieden en

veroorzaakt wellicht dezelfde soort neurosen, die Fromm reeds bij eenzijdig vaderlijke opvoeding heeft geconstateerd. Dit ziektebeeld heeft inmiddels zo'n omvang aangenomen, dat de neurosen als normaal worden beschouwd en de afwezigheid van neurosen als ziektebeeld. Als voor de mens God de projectie was het waardevolste 'idee', kan dat idee alleen het ideale, evenwichtige ouderpaar zijn geweest. In zo'n projectie wordt God gekenmerkt door vrouwelijke, onvoorwaardelijke Liefde en mannelijke, wettelijke Gerechtigheid.

De openbaring in de Genesis

Met het lezen en begrijpen van Fromms psychoanalyse van de liefde heeft God zich mij althans geopenbaard in de androgyne scheppingslegende van het boek *Genesis*. Wellicht heeft God het werkelijk zo willen laten geschieden, dat eerst de matriarchale en vervolgens de patriarchale God het bewijs van ondeugdelijkheid hebben moeten leveren, opdat de ware androgyne God het ideale beeld nu kan afronden. Nietzsche heeft eens geformuleerd: "God is dood". Voor mij is inderdaad de oude, patriarchale God ondergegaan, maar in diens plaats is de androgyne God in mijn gedachten herrezen.

Fromm citeert J. Quint (1977): "God en ikzelf, wij allen zijn één. Door dit Inzicht neem ik God op. Door de Liefde ga ik in God op". Op een gegeven moment moet ieder kind volgens Erich Fromm 'volwassen' worden, zich van zijn ouders kunnen losmaken en een eigen ouderlijke God in zijn ziel opbouwen. Deze eigen God is de *daimon* van Socrates en de leidinggevende, androgyne macht in ons binnenste. Wie over een dergelijke *daimon* en geweten beschikt zal het milieu niet meer voor een habbekrats kunnen vernielen en anderen via bedrog prullaria aansmeren.

Analogie tussen de evolutie van het kind en van de religie

Erich Fromm sluit zijn werk af met de analogie tussen de ontwikkeling van de religie en het opgroeien van een kind. Allereerst is er de matriarchale Godin, die als een moeder de onvoorwaardelijke moederliefde levert, terwijl de vader zich in de jonge jaren op de achtergrond houdt. Vervolgens wordt het kind door de vader, resp. door de joods-christelijke vader-god geregeerd. Tenslotte echter met de overgang naar de volwassenheid bouwt de mens in zijn gedachten een nieuw ouderpaar op, dat de vader en de moeder als ouders vervangt. Wie deze stap niet kan doen, blijft levenslang een kind. Fromm wijst erop, dat zich onze liefde tot God analoog ontwikkelt aan onze liefde tot de mensen. Daarbij komt nog, dat de liefde tot de mensen vaak door de markt en de openbare mening wordt misvormd, waardoor het Godsbeeld van de overgrote meerderheid op "een kinderlijk niveau"³³ blijft steken.

---

³³ citaat van Erich Fromm in *The Art of Loving*

Nieuwe liefdes in vervalstadium

Alle beschreven vormen van liefde - de naastenliefde, de moederliefde en de erotische liefde - zijn volgens Fromm inmiddels verworden tot karikaturen. Nieuwe vormen van liefde ontstonden op basis van marktwaarde: de liefde voor kip met appelmoes, voor een goed glas Chablis of Dom Perignon, voor reizen, voor een Mercedes-sportcoupé, voor een nieuwe villa in Zuid-Spanje enzovoort. In werkelijkheid vervreemdt dit soort liefde ons van onszelf. Slechts een enkeling wil of kan eraan ontsnappen. De meesten weten niet eens, dat er een vervreemding is opgetreden en daarom ontbreekt hun de wil om eraan te ontsnappen. Onzeker is echter ook of de enkeling, die eraan wil ontsnappen, aan deze vervreemding kan ontkomen. Te machtig zijn de banden, die ons boeien en te kort is het leven om ons van deze boeien te verlossen. Ieder waant zich in zekerheid, als hij of zij zich dicht bij de roedel van de grote massa ophoudt. Ondanks al zijn overdaad blijft de moderne mens eenzaam en in de ogen van de psychoanalyticus het product van neuroses. Wanhopig probeert hij houvast te vinden in de opbouw van zijn bezit. Zijn koopzucht helpt echter alleen de fabrikanten en handelaren aan winst. De meeste spullen die gekocht worden verdwijnen na verloop van tijd als prullaria vanzelf weer grotendeels ongebruikt naar de vuilnisbelt en vormen de ongekend hoge afvalberg van de moderne samenleving.

De mystieke éénwording

Volgens Fromm beschouwde Freud het 'oceanische gevoel' van de mystieke éénwording, dat in het ideale geval overigens ook in de versmelting met een huwelijkspartner plaatsvindt, slechts als een pathologische regressie, als een "herleving van het absolute narcisme" uit de allervroegste kindertijd. Ondanks alle kritiek hierop beoordeelt Fromm het werk van Freud echter niet al te negatief. Freud had een vooruitziende blik, maar was toch nog een kind van zijn tijd. Hij beschouwde de volledige bevrediging van de instinctieve wensen als de sleutel tot geluk en psychische gezondheid. Alle klinische waarnemingen leiden echter tot het inzicht, dat deze onbegrensde bevrediging van instinctieve wensen de mensen (mannen *en* vrouwen) niet gelukkig maakt en vaak zelfs tot zware neurosen leidt.

De religieuze herleving

Fromm beschrijft ook de religieuze herleving. Hij ontmaskert haar echter als een pseudoreligie en afgodendienst. Voor de middeleeuwse mens was God nog vader en moeder tegelijk. Ook beschouwde deze Middeleeuwer het bereiken van zijn heil nog als primair levensdoel. Erich Fromm vergelijkt de moderne mens daarentegen met een driejarig kind, dat zijn vader in geval van nood te hulp roept, maar verder ongestoord verder wil blijven spelen. De moderne mens heeft zich onderworpen aan de markt en wil of moet noodgedwongen daar zijn brood verdienen. Wat kan God in een dergelijke markt nog betekenen en waarom heeft God het zover laten komen, dat zijn eigen evenbeeld zich te koop moet aanbieden? In onze nieuwe wereld kan God ons overal helpen, onze successen te verzilveren. Zo kan de

"*Amerikaanse Administratie*" God te hulp roepen om in Bagdad de oorlog tegen de terreur te beginnen en (zo God wil) ook te winnen.

De liefde in de praktijk

Het laatste en moeilijkste hoofdstuk "De liefde in de praktijk" in het boek van Fromm beslaat slechts enkele pagina's en omvat slechts ca. 10% van de tekst. Fromm vereist van zijn leerlingen op de eerste plaats discipline, concentratie en geduld, maar stelt vast, dat de meeste mensen daartoe buiten de beroepssfeer niet in staat zijn. De moderne consumentenwereld biedt oneindig veel afleiding van het ware, deugdelijke levenspad. Wie echter leert, zich met discipline, concentratie en geduld een objectief inzicht in deze wereld te verschaffen en in staat is, zijn eigen narcisme te overwinnen, kan volgens Fromm de psychose van de moderne samenleving doorbreken. Om daarin te slagen moet de mens in een hypothetische visie geloven, zoals in vroeger jaren bijvoorbeeld ook Kepler, Spinoza en Galilei aan een wetenschappelijke visie hebben geloofd. Een dergelijk geloof berust niet op autoriteit, maar op eigen ervaringen. Het berust bovendien op moed en wie geen moed kan opbrengen, is ook niet tot een dergelijk geloof in staat.

Geloofsbelijdenis

In deze geest geloof ik in een androgyne schepper-god. Deze godheid is geen persoonlijke God, maar een door mensen geformuleerd idee als opvolger van de gepersonifieerde matriarchale en patriarchale godheden uit het verleden. Door Fromms analyse van de liefde kwam ik tot het inzicht, dat de huidige patriarchale God niet meer voldoet. Net zo min als een alleenstaande vader volgens de psychoanalyse als de ideale opvoeder van een kind voldoet. De androgyne God is allerminst een ouderwets en achterhaald idee. Dit inzicht heb ik te danken aan Erich Fromm en ik kan het besproken werk dan ook iedereen van harte ter lezing aanbevelen.

Heeft Mohammed bestaan?

Henk Hogeboom van Buggenum over

Hans Jansen, *De Historische Mohammed: de Verhalen uit Medina, Arbeiderspers, Amsterdam 2007, geb. 320 pp., € 22,50*

In zijn woord vooraf zet de arabist dr. Hans Jansen de toon voor zijn analyse van de meest gezaghebbende bron over het leven van Mohammed, de verhalende biografie ($\pm$ 750) van Ibn Ishāq (704-767), met de woorden: "Er is niemand, die weet welke verhalen over Mohammed waar zijn en welke verhalen als vrome fantasie of preken in verhaalvorm beschouwd moeten worden. Wie vroom is en graag wil geloven, moet mijn boek maar niet lezen." (p.7) En inderdaad, dit werk van Ibn Ishāq in de bewerking door Ibn Hisham († 830), waarnaar Jansen veelvuldig verwijst via de Engelse vertaling door Alfred Guillaume (1955), roept talloze vragen op. Minutieus als een detective neemt Jansen die verhalen rond Mohammed onder de loep en vergelijkt ze met verzen in de Koran. Zelf schrijft hij hierover: "Het probleem is vergelijkbaar met dat van de recherche in een politie-onderzoek. Een gedetailleerde verklaring van een getuige of verdachte kan gecontroleerd worden. Dan blijkt of de details wel of niet met elkaar te rijmen zijn en met wat langs andere weg bekend geworden is. Dat geeft een sceptische onderzoeker inzicht in de waarde van de verklaring. Veel oncontroleerbare of tegenstrijdige details doen af aan die waarde. Maar een verklaring zonder details stemt nog argwanender dan een verklaring met teveel details." (p. 44)

Jansens speurtocht naar de waarheid levert weinig op. Enerzijds door tegenstrijdigheden in de teksten, anderzijds door het ontbreken van historisch betrouwbaar materiaal - waarvan Jansen overigens niet uitsluit, dat dit eens nog in de Arabische woestijnbodem zal worden gevonden. De lezer moet voorlopig genoegen nemen met het beeld van Mohammed zoals dit uit het beschikbare materiaal naar voren komt. Voor Jansen is hij daarin vergelijkbaar met de richteren uit het Oude Testament, die zonder koning te zijn in een statenloze samenleving legers op de been brachten, die op Gods bevel streden tegen de vijanden van God en zijn volk (p. 268). Onmiskenbaar is echter ook zijn rol van profeet, wonderdoener, helderziende en jodenhater. Ibn Hishāq overlevert Mohammeds uitspraak: "Dood elke jodenman die je in handen valt" en hij maakt gewag van de joodse stam Qurayza, die hij heeft laten onthoofden. In de droog-ironische toon, die het verhaal van de moeizame speurtocht door alle details zo goed verteerbaar maakt, schrijft Jansen: "Het gedrag, de daden en de uitspraken die worden toegeschreven aan Mohammed wijken wel heel erg af van wat niet-moslims in de moderne tijd van elkaar zouden accepteren" (p. 271).

Maar, waarom zou je de figuur van Mohammed en de verhalen over hem niet louter als fictie opvatten? Louter verhalen dus van bijvoorbeeld polytheïstische Arabische soldaten die de grens van het Oost-Romeinse Rijk bewaakten. Zij

hoorden de christenen zeggen: *Benedictus, qui venit in nomine domini*. Begrepen zij dit woord 'benedictus' wel, dat net zo als 'muhammad' een deelwoord is, dat 'gezegend' betekent? Misschien vroegen zij zich wel af, waar Benedictus (Muhammad) woonde en wat hij deed in naam van de Heer? Zijn al hun verhalen antwoorden op deze vragen en wellicht een uitvloeisel van hun discussie over het monotheïsme? Jansen accepteert niet, dat alles op verzinsels berust, maar hij geeft ons wel te denken. Hij sluit daarbij aan op het boek van de oudtestamenticus en archeoloog Thomas L. Thompson *The Bible in History - How writers create a past*. Thompson bestempelt hierin de gebeurtenissen, die voorafgingen aan de terugkeer van de joden uit de Babylonische ballingschap naar Jeruzalem (538 v. Chr.) als literatuur en vrome fantasie (p. 273).

Wat moet de lezer nu met al die gezaaide onzekerheid? Welnu, aldus Jansen: "de keuze voor een godsdienst wordt volgens sociologen niet bepaald door een boek of wetenschap, maar door het voorbeeld van familie of vrienden (p.7). Bovendien, zo voegt hij eraan toe: Het al dan niet hebben bestaan van Mohammed (of Jezus), zegt niets over het al dan niet bestaan van God (p. 8).

Dit standpunt lijkt mij terecht. De waarde van het boek van Jansen ligt dan ook hierin, dat het een onderdeel vormt van het bewustzijnsproces van de mensheid, zoals ook de Koran en de Bijbel en de uitleggingen daarvan dit waren voor hun tijd. Met de in de 19e eeuw opgekomen wetenschappen als die van de geschiedenis, de sociologie, de psychologie en vergelijkende filologie veranderden ons wereldbeeld en daarmee tevens onze voorstelling van God, ons godsbeeld. Volgens de wet van Teilhard de Chardin neemt het bewustzijn over onze wereld toe met de complexiteit van onze netwerken. Door kennis te nemen *van*, ons te verdiepen *in* de geschiedenis van elkaars culturen in verschillende tijden krijgen wij een beter begrip voor elkaars beweegredenen en gedragingen zodat wij beter in staat zijn onze eigen keuzes te maken. Het boek van Jansen is daartoe een goede gids.

Pat Shipman *De ontbrekende schakel - Levensverhaal van Eugène Dubois, de Nederlander die het gelijk van Darwin bewees* - Uitg. Vorrouroux, Bodegraven, 2007, geb. 744 blzz. met illustraties, ISBN 978-90-809092-5-0, € 32.50

Het is om verschillende redenen een gouden greep geweest om Pat Shipman te verzoeken een biografie van Eugène Dubois te schrijven. Ten eerste is zij als hoogleraar antropologie aan de universiteit van Pennsylvanië bij uitstek bevoegd om het werk van de arts-paleontoloog Dubois (1859-1942) op zijn merites te beoordelen. Verder blijkt zij een vrouw met een bijzonder groot inlevingsvermogen in personen en bovendien een zeer getalenteerd schrijfster. De biografie leest dan ook als een roman. Zelfs een leek krijgt door de wijze waarop zij de brieven, lezingen en aantekeningen van de geleerde tot een verhaal weet te smeden een voortreffelijk beeld van de tijd waarin zich zijn leven afspeelt, wat hem bewoog en de omstandigheden waaronder hij zijn ambities probeerde waar te maken.

Werelden van verschil liggen tussen het Limburgse plaatsje Eysden, waar Marie Eugène François Thomas Dubois op 28 januari 1858 als zoon van de burgemeester en apotheker in een conservatief katholiek gezin werd geboren, en het Nederlands Indië, waar hij op 11 december 1887 aankomt. Terwijl zijn geliefde zus Marie non wordt, stelt hij dan al, dat "de godsdienst aan waarde niets te bieden heeft" (p.49). Onder invloed van een lezing in Limburg door de Duitse bioloog Karl Vogt over evolutie - hij is dan tien - en na lezing van het werk van Darwin, Huxley en Haeckel op de hbs in Roermond staat zijn besluit vast: hij wil arts worden en vanuit de wetenschap van de anatomie op zoek gaan naar de ontbrekende schakel tussen de aap en de mens. Extra gemotiveerd daartoe wordt hij door de vondst van twee Neanderthalerskeletten in de grot van Spy bij Luik in België kort na zijn huwelijk in 1886 en vlak vóór zijn mogelijke benoeming tot professor in de anatomie. Bij het Ministerie van Koloniën klopt Dubois aan voor subsidie van een expeditie naar Nederlands-Indië, waar hij de meeste kans op succes verwacht te hebben. Tevergeefs: "er heerst een economische crisis, goede kaarten zijn er niet van het gebied, het is lastig reizen en bevoorraden in die jungle... en bovendien, dat boek van Darwin is erg speculatief, evolutie is theorie, geen feit" (p. 112).

Ondanks gebrek aan medewerking zet Dubois steeds door. Hij laat het professoraat schieten en vestigt zich met zijn gezin als arts bij het KNIL op Sumatra. Naast zijn drukke werk gaat hij op zoek naar grotten en botten. Uiteindelijk weet hij een gouverneur van het eiland op slimme wijze voor zich te winnen. Deze stelt hem enkele dwangarbeiders voor het graafwerk ter beschikking. Onkunde, malaria-koorts, tegenwerking, slechte zoekresultaten... niets kan Dubois weerhouden. Uiteindelijk verhuist hij naar Java, waar hij in de loop van 1891 en 1892 in Trinil een kies, een linkerdijbeen en een schedeldak vindt in dezelfde geologische laag (p. 248). Volgens hem is dit "de ontbrekende schakel tussen dier en mens". Hij noemt de soort met verwijzing naar Ernst Haeckel *pithecanthropus erectus*, omdat ze tussen de *simiidae* (mensapen) en de *hominidae* (mensachtigen) in staat (p. 322).

Hij denkt dat roem zijn deel zal zijn, dat zijn naam onuitwisbaar zal zijn verbonden aan deze grote ontdekking.

De werkelijkheid is anders. Dubois krijgt van alle kanten te maken met scepsis, vooroordelen en *jalousie de métier*. Bijna zonder resultaat probeert hij de wereld via lezingen, artikelen en het schrijven van een monografie van het belang van zijn vondst te overtuigen. "Hij voelt zich meer en meer een ketter, die op de brandstapel staat, terwijl de vlammen aan zijn voeten likken"(p. 409). In juni 1895 scheept hij zich in naar Nederland. Uiteraard met zijn vondst in een waterdichte kist! Wat Alfred Russell Wallace overkwam, zal hem niet gebeuren, al scheelde het weinig. Wallace verloor toen hij uit het Amazonegebied terugkeerde bijna zijn hele verzameling biologisch materiaal bij een scheepsramp.

De collectie Dubois van 414 kisten fossielen (37.000 kg) wordt opgeslagen in het Teylers Museum te Haarlem en later op een onverwarmde zolder van het Leidse Academische Ziekenhuis. Dubois wordt de conservator ervan, maar het ontbreekt hem aan geduld en moed om al die botten te registreren. Hij is het ook zat. Zeker, nadat een Duitse geleerde, Gustav Schwalbe, enkele honderden pagina's beschrijving aan zijn *pithecanthropus erectus* wijdde, waarvan hij hem als vriendendienst een afgietsel had gestuurd (p. 478). Hij ziet dit als pure diefstal en wantrouwt vanaf dat moment iedereen die zijn *pithecanthropus* zelf wil zien.

Schitterend beschrijft Pat Shipman de reacties van Dubois op zijn omgeving en omgekeerd. De geleerde trekt zich nagenoeg volledig terug in zijn werk - hij heeft inmiddels een professoraat in de geologie, mineralogie en kristallografie aan de UvA aanvaard, dat hem geheel opeist. Zijn huwelijk loopt stuk. Nieuwe vondsten worden hem gemeld, maar hij reageert niet of nauwelijks op verzoeken deze te mogen vergelijken met zijn *pithecanthropus*. De KNAW, waarvan hij een vooraanstaand lid is, moet hem op een gegeven moment zelfs ertoe dwingen. Een assistent, de franciscaan dr. Bernsen, wordt aangesteld om de beschrijving van zijn collectie fossielen te helpen voltooien. Diens dagboek en de uitspraken van zijn secretaresse geven inzage in het onmogelijke karakter van Dubois. Toch zijn daaraan ook vele goede kanten. We lezen over zijn vriendschap met de planters Boyd en Prentice op Java, over zijn waardering voor David Black, die de pekingmens vindt in de grot bij Zhoukoudien en waarvoor Dubois hem de *prix hollandais* weet te bezorgen (p. 586). Zo komen we via China terecht bij Teilhard de Chardin en diens contacten met Ralph van Koenigswald op Java, met wie Dubois uitvoerig correspondeert en die hem ook een keer op zijn adres in Haarlem bezoekt. "Dubois' laatste gevecht met Von Koenigswald", aldus Pat Shipman (p.686), "was uiterst ongelukkig. Zijn standpunt was wetenschappelijk onhoudbaar. Von Koenigswalds vondsten behoorden wel degelijk tot dezelfde soort fossielen uit Trinil en Davidson Blacks *sinanthropus*-fossielen uit China". Voor de lezers van ons blad zal deze schakel nieuw zijn. Wij bevelen u dit prachtige boek van harte aan.

Naschrift:

De ondertitel van het boek luidt: *Levensverhaal van Eugène Dubois, de Nederlander die het gelijk van Darwin bewees*. Mijns inziens is deze vertaling niet adequaat, gezien de titel van het Engelse origineel: *The man who found the missing link. Eugène Dubois and his lifelong quest to prove Darwin right*.

Ik zal daar twee redenen voor geven:

De letterlijke vertaling luidt: *De man die de ontbrekende schakel vond. Eugène Dubois en zijn levenslange zoektocht om het bewijs van Darwins gelijk te leveren*. Hoewel deze vertaling niet fraai is, is zij wel juist. Immers, deze vertaling houdt niet in dat Dubois het gelijk van Darwin ook bewees, dat hij het bewijs na zijn zoektocht leverde. De Nederlandse ondertitel van het boek doet dit wel.

De Nederlandse vertaling is niet adequaat, omdat in de tekst duidelijk naar voren komt, dat Dubois juist het ongelijk bewezen meende te hebben ten aanzien van een evolutie in kleine stapjes.

Aan de huidige conservator van de Duboiscollectie dhr. dr. John de Vos, die het initiatief nam voor dit boek, schreef ik dan ook (op 2 april 2007):

Zeer geachte heer Vos,

De onderstaande brief stuurde ik met de bijgaande recensie en lijst van gevonden (vergeeflijke) foutjes aan de uitgever Vorroux.

Wat ik niet in de recensie heb opgenomen is de passage waarin Dubois afstand neemt van het darwinisme voorzover dit de evolutie in geleidelijke stapjes aanneemt. Hij vestigt juist de aandacht op de spronggewijze verandering, die hij meende waar te nemen in zijn 'ontbrekende schakel': "Dubois ziet evolutie *per saltum* (p. 574) en in zijn lezing voor de Koninklijke Academie zegt hij: "Telkens weder vinden wij pijlers van de verwachte bruggen, nooit bogen..."(p. 575). Hij noemt zelfs het sensorimotorische, dat ik bij Ken Wilber aantrof in zijn *Integrale Psychologie*, en waarvan ik u ook mijn bespreking toezend.

Ik ben natuurkundige noch paleontoloog, maar het komt mij voor dat hij daarin het standpunt van Teilhard de Chardin heel dicht benadert. Immers deze nam een omslag aan na stapsgewijze, dus geleidelijke ontwikkeling door verzadiging met energie. Ik ben benieuwd naar uw reactie.

Deze reactie kwam snel en was kort en krachtig:

Zeer geachte heer Hogeboom van Buggenum: Ik denk dat het eenvoudiger is. Hugo de Vries was zijn vriend. Hugo de Vries kwam met zijn 'mutaties', ook sprongen. Ik denk dat Hugo de Vries Dubois heeft beïnvloed. *John de Vos*.

Op de hiernavolgende reactie van mij op 4 april 2007 kwam tot dusverre geen antwoord:**Zeer geachte heer De Vos,**

Uiteraard zal dhr. Dubois wel beïnvloed zijn door zijn vriend Hugo de Vries, maar deze heeft zijn mutatietheorie (volgens mij tenminste) gebaseerd op ons erfelijk materiaal, het genoom. Van Dubois lees ik op p. 526/527 dat hij een wet formuleerde (de wet van Dubois), waarin hij stelt dat er "een principe zit achter de overduidelijke diversiteit van dieren in vorm en grootte" (p. 526 r. 2 v.o.). Zijn idee is dat "deze wet, deze regelmatige relatie een weerspiegeling is van een aantal 'sensomotorische eenheden'. Met 'sensomotorische eenheid' bedoelt hij [...] een functionele eenheid voor het waarnemen van en het reageren op de buitenwereld" (p. 527).

Naar mijn mening is dit het tegenovergestelde van een ontwikkeling van binnenuit, vanuit de genen. Hier wordt informatie van buitenaf van belang voor veranderingen. Daarom zet zich Dubois ook aan de meting van het oog. Ik ben benieuwd, hoe u dit ziet. Met vriendelijke groeten, *Henk HvB*.

Filosofische en godsdienstige invloeden op de ontwikkeling van de geneeskunde

Koos van Zwieten

Inleiding

Wetenschappelijk onderzoek is uit onze tijd niet meer weg te denken, maar dat is niet altijd zo geweest. Deze vaststelling vormde de achtergrond van de lezing: Filosofische en godsdienstige invloeden op de ontwikkeling van de geneeskunde.

Door 'met zevenmijlslarzen' doorheen zeven eeuwen West-Europese cultuurgeschiedenis te wandelen, verkrijgen wij wel een zeker beeld van deze ontwikkeling. We hebben die wandeling - een verwonderd bladeren in het bonte prentenboek van zeven eeuwen geschiedenis - eerder lichtvoetig willen opvatten.

Beroepshalve géén filosoof, theoloog of historicus was èn is de opmerkelijke wandelaar zich terdege bewust van het spreekwoord 'Schoenmaker blijf bij je leest'. Maar het verzoek vanwege de Stuurgroep Wetenschappelijke Leergangen voor Senioren van de Universiteit Hasselt, bleek boeiend genoeg om een aantal bekende en minder bekende feiten uit de 'geschiedenis van de anatomie' nog eens de revue te laten passeren, en zo ook bij te dragen tot een 'anatomie van de geschiedenis'. We zien dan, hoe sommige wetenschappelijke waarnemingen en nieuwe opvattingen, ook in geneeskunde pas na veel weerstand aanvaard werden.

Veel hiervan is de meesten van ons al wel bekend. Het enige wat we deden, was alles nog eens op een rijtje zetten, en waar mogelijk met voorbeelden toelichten. Voor de overzichtelijkheid houden we ons netjes aan de klassieke jaartallen, die moeten staan voor een eeuw, of een tijdvak, waarin een denkwijze overheerste. Deze zijn dan geïllustreerd met het optreden van historische figuren, mannen en vrouwen, die 'tot onze verbeelding spreken' en misschien ook wel verbeeld zijn.

± 850 Geloven of zien ?

In navolging van zijn 'gelijknamige' grootvader sticht Karel de Kale bij Parijs een paleisschool en nodigt voor de leiding hiervan de uit Ierland afkomstige Johannes Scotus uit. Door onze waarneming en ons daarvan afhankelijk redelijk denkvermogen op één lijn te stellen met het geloven introduceerde Scotus een tweespalt tussen geloof en rede, die heel het daarop volgende millennium zal beheersen. Een anekdote vermeldt, dat de koning hem vroeg (aan tafel), wat een Schot (onder)scheidt van een Zot, waarna Scotus' antwoord luidde: "deze tafel".

Uit het gegeven dat Scotus in functie bleef, leidt men af dat Koning Karel dit antwoord sportief opvatte. Scotus' studenten waren minder ingenomen met het feit dat hij 'hen leerde denken' en lieten hem dit tenslotte ook duidelijk merken. In de dertiende eeuw - tijdvak waarin ook de leiding van de kerk onder steeds toenemende druk komt te staan - wordt zijn werk dan ook als ketters aangemerkt.

1500 Zelf gezien, onbevangen

Wij maken nu opeens een geweldige sprong, en gaan van 1300 plots naar 1500! De eeuw 1300-1400 namelijk, gekenmerkt door het pausschap te Avignon, blijkt nu óók juist de periode te zijn waarin in Italië aarzelend aanvang wordt gemaakt met anatomische ontleding. Na voorafgaandelijk toestemming te hebben verkregen, weliswaar steeds van de lokale geestelijkheid, verricht Mundinus met zijn collegae eigenhandig dissecties, publiceert (1316) erover in handgeschreven manuscripten, en mede daardoor wordt in Italië een vroege Renaissance ingezet. Aldus overgeleverde *know-how* blijft beperkt tot vakopleidingen geneeskunde, heeft verder, door het trage fabricageproces van boeken, geringe 'impactfactor'.

Dit alles geraakt dan in een stroomversnelling na het uitvinden van de boekdrukkunst (1455) door Gutenberg. Worden eerst geestelijke werken (bijbelvertalingen, lofzangen) gedrukt, de weg tot de verspreiding van meer wereldlijke kennis ligt nu ook open, en de reacties zullen dan ook niet uitblijven.

Bekijken we nu eerst de gedrukte uitgave van Mundinus' werk *De Anathomia* door dr. Mellerstadt, rond 1500 rector aan de universiteit van Wittenberg, waar overigens ook Martin Luther zich zou manifesteren. Na twee eeuwen 'sluimeren' is dit nu een smaakvol uitgevoerd drukwerk geworden dat zich nog steeds goed laat lezen! Illustraties zijn ingekleurde houtsneden, verwijzend naar invloed van sterrenbeelden op onze lichaamsstelsels, geheel volgens de toenmalige opvatting.

De anatomische afbeeldingen die Reisch echter terzelfdertijd te Straatsburg publiceert, wekken nu bevreemding, gerekend naar huidige anatomische normen. Illustratietechniek in de boekdrukkunst is dan wel ontoereikend, maar óók lijden vroeg zestiende-eeuwers aan *retard de la vue* zoals J. H. van den Berg het noemt. Eeuwenlang was immers geleerd van de zintuigen zeker het zien te wantrouwen. Kijken als actieve daad opgevat bevat allicht de mogelijkheid tot gezichtsbedrog.

Een enkele blik op het anatomisch werk van Leonardo da Vinci in diezelfde tijd, of Gerard Davids *Oordeel van Cambyzes* bij ons, leert dat van *retard de la vue* beslist geen sprake is - kunstenaars wisten wat ze waarnamen en legden het vast.

In het voorbijgaan vermelden we dat óók in diezelfde tijd Paus Julius II het al twee eeuwen geldende verbod op anatomische ontleding ophief en beeldende kunstenaars toeliet het menselijk lichaam des te natuurgetrouwer af te beelden. Dit droeg bij tot het triomfalisme, ook in het besef van de juist ontsloten Nieuwe Wereld en van zijn eindelijk beslechte lang aanslepende rivaliteit met Frankrijk.

In de zo ontstane ruimte verschijnt Vesalius, ontleedt het menselijk lichaam nu vakkundig - door kunstenaars vastgelegd - als de durver nà de dromer Leonardo.

1600 Het gewapende oog

Wàt Andreas Vesalius in 1543 – ja, zelfs éérder al – 'gedurfd' had, was: met kennis van zaken ons menselijk lichaam als een zeker mechanistisch organisme opvatten - in strijd met het tot dan toe geldende, meer 'natuurlijke' aanvoelen van 'een mystiek lichaam'. Nog tijdens zijn leven werd zijn werk dan ook op de lijst van verboden boeken geplaatst – een index, die reeds driekwart eeuw na de uitvinding van de boekdrukkunst in het leven was geroepen, onder andere om de contra-reformatie te ondersteunen. Vesalius' nuchter waarnemen, met gevoel voor theater gebracht, is óók toonbeeld van *the medium is the message* (McLuhan).

Vanaf dan zal in cruciale gevallen niet zozeer de boodschap of het gebruikte hulpinstrument (het medium) maar de boodschapper zelf de dupe worden van de terecht verrichte waarnemingen en wat dat betreft ging het na 1600 grondig mis.

Het schoolvoorbeeld levert ons de toepassing van de kijker, een instrument voor zeevaartkundige èn militaire waarnemingen op afstand, in de Nederlanden ontwikkeld en voorgesteld vanaf het begin (1609) van 't twaalfjarig bestand in de tachtigjarige opstand tegen Spanje onder aanvoering van Prinsen van Oranje.

Hetzelfde jaar verschijnen prototypes van deze kijker reeds in Rome en worden er gehanteerd door geleerden en kunstenaars, onder wie de jonggestorven Adam Elsheimer, een schilder die zowel Caravaggio als Rembrandt tot voorbeeld dient. Een nachthemel boven Rome in de maand juni van dat jaar 1609 wordt door Elsheimer gebruikt als décor voor zijn *Vlucht naar Egypte*, alom bewonderd en duizelingwekkend van détail, zeker waar het maankraters en melkweg betreft.

Hoewel de kunstenaar onweerlegbaar een sterrenkijker heeft gebruikt voor zijn verfijnde weergave, wordt hij ongemoeid gelaten. Maar als in 1609 en 1610 Galileo Galilei de veranderende standen van maan en 'nieuwe' sterren óók via een (door hemzelf verbeterde) kijker observeert èn publiceert ter ondersteuning van een heliocentrisch wereldbeeld ('de aarde draait om de zon') dat Copernicus driekwart eeuw eerder al had geopperd, wordt de breuk met de traditie definitief.

Een andere 'vrees' bij toenmalige traditionalisten, wordt óók deze eeuw bewaarheid, rond één van Vesalius' onuitgesproken conclusies, namelijk: bloed circuleert in ons lichaam, daarbij aangedreven door het hart als door een pomp! Experimentele bewijzen van de circulatie door William Harvey in Engeland, gepubliceerd alsof ze slechts op dieren van toepassing zouden zijn, zijn na waarneming van circulerende bloedlichaampjes door Van Leeuwenhoek nog diezelfde eeuw ondersteund; de mechanistische opvatting had wéér getriomfeerd.

Het is belangrijk om vast te stellen, dat deze waarnemingen èn publicaties slechts konden gebeuren in de landen die zich aan het katholicisme hadden ontworsteld.

1700 Zelf gezien - het gewapende oog

Nu opent zich een wijd verschiep van een terecht 'verlichte' eeuw die in natuur- en geneeskunde ook letterlijk 'opluchting' teweegbracht - het vraagstuk van besmetting en lucht als ziektebron werd door enkele illustere figuren aangepakt

Eerst willen we stilstaan bij het vernuft van Anthonie van Leeuwenhoek, rond 1700 - bloeitijd van de Republiek, waar handel, nijverheid en koopmanschap, èn besef van onafhankelijkheid qua waarnemen en denken, om de voorrang streden. Met slechts als bijkomende vorming de basisopleiding in de geografie had hij te Delft de functie van deken van het lakenkopersgilde verworven, gezegend met uitstekend waarnemingsvermogen en in staat zijn visie overtuigend uit te dragen. Ook zijn stads- en tijdgenoot de schilder Johannes Vermeer waren dergelijke eigenschappen niet vreemd - ze hebben elkaar ongetwijfeld gekend en ontmoet.

De bijval die Anthonie van Leeuwenhoek met zijn niet aflatende stroom van microscopische waarnemingen oogstte, bracht hem in contact met topgeleerden èn monarchen, zoals tsaar Peter de Grote, die speciaal naar Delft afreisde. De waardering voor deze leek in de wetenschap stond in schril contrast tot de botsing van wereldbeelden die vakwetenschappers nog slechts enkele decennia tevoren hadden veroorzaakt. Van Leeuwenhoek zelf droeg tot zijn mythe bij door de suggestie van het nachtenlang moeten slijpen van lenzen voor zijn microscopen. Het 'geheim' van zijn instrumentjes is pas onlangs ontsluiterd. Het waren 'slechts' verbeterde vergrootglasjes, waarmee wevers en gildenmeesters de kwaliteit van de weefsels tot op de keper plachten te beschouwen/controleren.

Het verloop van deze zelfde eeuw toont ons Lady Montagu, die de inenting tegen kinderpokken had ervaren in Turkije en deze aldus in Engeland propageerde. Die op zich niet ongevaarlijke variolatie bood bevolkingsgroepen een bescherming tegen deze onbegrepen epidemie, die rijk noch arm spaarde en van hoog tot laag slachtoffers maakte. De latere arts Edward Jenner die als kind variolatie onderging, stelde onder de indruk daarvan zijn verbeterde inenting voor. Lady Montagu ontmoette begrijpelijk tegenstand: politici, economen en artsen. Maar één van haar vertrouwelingen, de Bredase arts Ingen-Housz, die mede via het Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte al voor inenting had geijverd, werd door keizerin Maria Theresia naar Wenen geroepen om de pokken-inenting ter hand te nemen. Centralistisch georganiseerd was de campagne een groot succes, van de keizerlijke familie tot in Brussel toe.

Sindsdien van een ruim jaargeld levend ontdekte Jan Ingen-Housz op zoek naar gezonde, zuivere lucht als eerste de fotosynthese. Artsen die de ademhaling met succes bestudeerden waren Hamberger te Jena en Auenbrugger, weer te Wenen, die na eindeloos vergelijken de diagnostiek door percussie (dit is bekloppen van de borstkas) systematisch beschreef. Pas onder Jozef II verkreeg hij erkenning.

1800 De lucht opgeklaard

Terwijl de samenstelling van de ons omringende lucht "in verhouding van 21% levenslucht tot 79% delen stiklucht" (Hildebrand, anno 1837) *grosso modo* wel tot de goegemeente doordrong, bleef de geneeskunde en ziekteleer – bij gebrek aan beter, zou men haast zeggen – nog lang vasthouden aan de gedachte van besmetting door middel van miasma's (letterlijk 'verontreinigingen'). Ook daarom werden klinieken (ziekenhuizen) dan ook bij voorkeur buiten de stad gebouwd. Uit het woord poli (= stad) kliniek blijkt al het uitzonderlijke van een ziekenhuis in de stad.

Deze ziektestoffen bereikten ons via de grond, het water en ook als 'uitwasemingen' van de lucht en konden ons plots ziek maken. Zo werd (en wordt) bijvoorbeeld moeraskoorts (paludisme) ook wel malaria genoemd, letterlijk slechte lucht. Het zal vanaf 1800 nog wel bijna een eeuw duren, vooraleer de malariamuskiet als ziekte-overbrenger daarvan is geïdentificeerd.

Als ander voorbeeld van een door rechtstreekse besmetting overgebrachte ziekte geldt pokken. Juist die worden na 1800 verder met succes bestreden dankzij de koepokinenting, daarom ook *vaccinatie* genoemd, verbonden aan Jenners naam. Deze vaccinatie wordt spoedig daarna in veel Europese landen verplicht gesteld; de pokkenbriefjes bij de aanvang van het lager onderwijs getuigen hier nog van.

Opmerkelijk is wel, dat het 'proefondervindelijke' hierbij vooruitliep op de eigenlijke ontdekking van die kleine levende organismen, de microbiologische ziekteverwekkers. Tegenwoordig zou men zeggen: *Evidence Based Medicine*. De 19e eeuw kende verder dan ook nog verscheidene heroïsche *microbe-hunters*.

Ditmaal verzet een reformatorische, protestants-christelijke stroming zich tegen de koepokinenting - merkwaardig als men de voorgaande eeuwen beziet, maar begrijpelijk in het licht van een antirationalisme, dat het protestantisme vergezelt. We doelen op de voorlieden van het zogenaamde *Réveil*, dat in Nederland opgang maakt en dat aansluit bij een traditie uit de tijd van het twaalfjarig bestand, ook wel bekend als de 'Nadere Reformatie', het piëtisme of de bevindelijkheid.

Men mag stellen dat de vooral geestelijk geïnspireerde vaccinatietegenstanders oneigenlijke argumenten aanvoerden, die ook gekleurd werden door persoonlijk verlies. Bijna driekwarteeuw zal dergelijk verzet duren, zal zelfs tot in de jaren '50 – '70 van de voorbije eeuw worden ervaren, vooral in 't protestantse noorden. Zo wordt weleens verwezen naar de toenmalige uitbraak van kinderverlamming (*poliomyelitis*) in de (ook geografisch herkenbare) 'bijbelgordel' van Nederland

Achteraf gezien kan men besluiten, dat dergelijk verzet op godsdienstige gronden bijna uitsluitend een Nederlands probleem lijkt of lijkt te zijn geweest.

1900 De mens doorzien

De 20e eeuw wordt ook wel de eeuw van de psychologie genoemd. Opvallend is, dat dit aan het licht brengen van drijfveren uit ons menselijke on(der)bewuste, een parallel kent in het zichtbaar maken van de anatomisch inwendige mens. Inderdaad zijn zowel Sigmund Freud als Wilhelm Conrad Röntgen van dezelfde generatie en traden zij ongeveer terzelfdertijd met overigens geheel verschillende waarnemingen naar voren.

We stellen vast dat de grenzen van de *imaging*-technieken, volgend op de uitvinding van de röntgenstralen nog voortdurend worden verlegd, dat ook bijvoorbeeld anatomie hierdoor nieuwe impulsen krijgt. Maar bij de psychologie verliep deze ontwikkeling aanvankelijk anders. Freud beschreef de door hem ontdekte ziektebeelden grotendeels zònder te kunnen terugvallen op 'neuro-*imaging*', waardoor zijn terminologie eerder uit het stoomtijdperk lijkt te stammen zoals blijkt uit: overspanning, depressie et cetera

Dit tekort aan kennis werd verholpen door de anatoom Jelgersma, later directeur geneesheer van de psychiatrische universiteitkliniek te Leiden, die als eerste Freuds psychoanalyse in Nederland introduceerde. Van begin (1906) tot nà het einde van zijn hoogleraarschap in de psychiatrie bewerkte hij uiterst zorgvuldig een hersenatlas op grond van anatomische doorsneden (1931), die zijns gelijke niet kende en waaruit tot in 1965 nog door Amerikaanse leerboeken werd geput.

Aansluitend volgt nu nog één recent voorbeeld van verzet tegen een nieuw in'zicht' vanuit de neuroanatomie. In 1989 oogstte Swaab van het Nederlands Instituut voor Hersenonderzoek zowel bewondering, als stormen van protest na aanduiding op grond van *post-mortem*-studies van één gedeelte van de hersenen, de hypothalamus, dat bepalend zou zijn geweest voor seksuele voorkeur.

2000 Het brein bepaalt ons zijn

Vooralsinds het in kaart brengen van het menselijk genoom aan het begin van het nieuwe millennium zijn we echter gewend geraakt aan de gedachte dat zelfs ook moleculaire structuren (DNA) wel degelijk ons gedrag en daarmee ook activiteiten van de geest kunnen bepalen.

Maakt men in het academiejaar 2006/2007 de stand van zaken op dan vermoedt men mogelijk behoudende bestuurders, die sommige ontwikkelingen ook in de geneeskunde eerder wensen af te remmen. Met de geschiedenis als leermeester, mag men verwachten, dat nuchtere waarneming en gezond verstand ook hier weer de overhand zullen krijgen. Tot slot werd bij de opening van dit jaar voor een op de rede gebaseerde godsdienst gepleit. Ook wat dat betreft lijken de vooruitzichten gunstig.

Aan kardinaal Ratzinger, Erlangen 31 januari 2000

Ludwig Ebersberger

Hoogerwaarde eminentie,

Na lezing van uw artikel "De betwijfelde aanspraak op waarheid - De crisis in het christendom aan het begin van het derde millennium", verschenen op 8 januari 2000 in de *Frankfurter Allgemeinen Zeitung* voel ik de neiging te trachten enige verduidelijkende kanttekeningen bij te dragen aan het door u onvermijdelijk genoemde dispuut over de reikwijdte van de evolutieeler als 'eerste filosofie' en over de exclusiviteit van een positieve methode voor de wetenschap en de rationaliteit.

Allereerst dit: het is helaas waar, dat - met name in Duitsland - thans weer een reductionistische opvatting van de evolutie domineert, die zich presenteert als *philosophia universalis*. Toch is het reductionisme wetenschappelijk gezien zo dood als een pier en dat zal het ook wel blijven. Dat de evolutie van het organische leven enkel en alleen op concurrentiestrijd en het overleven van de sterkste berust, werd door verstandige mensen al van meet af aan onderkend als een projectie van de toentertijd geldende economische theorieën van het onbarmhartige vroege kapitalisme.

Zelfs Konrad Lorenz, die voor zijn werk op het gebied van de gedragsfysiologie de Nobelprijs ontving en die als een van de grondleggers van de 'evolutionaire kennisleer' beschouwd wordt en die zich erop mocht beroemen de laatste opvolger van Kant op diens leestoele in Königsbergen te zijn geweest, zelfs Lorenz bekende: "Wie in een God gelooft - ook al is het de meest afgunstige God van Abraham met de eigenschappen van een opvliegend stamopperhoofd - weet toch al meer over de kosmos als iedere ontologische reductionist"³⁴. Filosofisch wortelend in een 'hypothetisch realisme' identificeerde hij zich nadrukkelijk met de uitgangspositie van Teilhard *Créer, c'est unir*,³⁵ die op haar beurt exact dezelfde was als het 'zijn is één-zijn' van Thomas van Aquino (*Secundum quod res habent esse, ita habent pluritatem et unitatem, nam unum-quodque secundum quod est ens, est etiam unum* - Compendium theologiae, Cap, 71).

Ook voerde Lorenz voor het fenomeen emergentie - bedoeld als het verschijnen van steeds nieuwe en meer omvattende patronen van onherleidbare interactie op elk niveau van complexiteit in de reële wereld - de term 'fulguratie' in, aangezien het begrip 'emergentie' hem te weinig radicaal voorkwam om de onherleidbaarheid ervan mee aan te geven. Het gaat erom dat de nieuwe patronen van interactie telkens nieuwe eigen wetmatigheden ontwikkelen, die de wetten van de onder-

---

³⁴ Konrad Lorenz *Der Abbau des Menschlichen* München, 1983, S.284

³⁵ Konrad Lorenz *Die Rückseite des Spiegels*", 1973, S. 51.

liggende stadia weliswaar als het ware dienstbaar aan zich maken, maar daaruit niet kunnen worden afgeleid of vooraf kunnen worden berekend of zelfs maar kunnen worden vermoed. Het meest treffende bewijs daarvoor is, dat de zo ontstane trapsgewijze opbouw van de werkelijkheid overeenkomt met een vergelijkbare opbouw in de takken van wetenschap. Voor iedere volgende trap moesten nieuwe onderzoeksmethoden en denkmodellen worden ontwikkeld. De werkelijkheid wordt derhalve slechts voor een groot aantal elkaar aanvullende denkmodellen toegankelijk en dit telkens beter naarmate het te kennen object deel uitmaakt van een hogere trap in de gelaagde werkelijkheid.

Het denken in evolutieve verbanden in navolging van de huidige wetenschapstheorie moet dienovereenkomstig dan ook niet worden begrepen als 'filosofie' in de betekenis van de oude klassieke systemen (die allemaal op bepaalde 'ontologieën' berusten, terwijl tegenwoordig alleen nog maar relationele beschouwingswijzen als 'wetenschappelijk' kunnen gelden), maar wel als een categoriale voorwaarde voor ons kennen. En inderdaad: sinds de fysica zich sterk maakt om de ontstaansgeschiedenis van de materie in haar totaliteit te volgen tot in het laatste miljoenste deel van een seconde na de oerknal, is er hoegenaamd niets meer overgebleven waarover nog verstandig valt te praten zonder dat men er de verbindingen bij betreft die mettertijd zijn ontstaan.

We zouden zonder deze niet eens over de fysische deeltjes kunnen praten, laat staan over het atoom en het molecuul om nog maar te zwijgen van levende structuren. We zouden ons eigen lichaam niet begrijpen met de daarin opgeslagen drieënhalf miljard jaar levensgeschiedenis, en ook niet onze primaire driften, onze emoties en onze ingesloten denkpatronen. En dit geldt ook voor het specifieke menselijke ethos. Dat ook dit zijn eigen onherleidbare wetten bezit, verandert niets aan het feit, dat het langs evolutieve weg is ontstaan. Laat niet het Oude Testament maar al te duidelijk zien, dat zelfs het godsbeeld van de mens een ontwikkeling kent? Verscheen Christus niet pas op het toneel, toen 'de tijd vervuld' was? En werd het godsbesef niet pas goed gevoeld in een volk, dat voor zijn leven vocht? Bevindt de gehele mensheid zich thans niet in deze situatie?

Uw wantrouwen tegenover een 'evolutionair ethos' kunnen wij dan ook slechts in zoverre delen als het ontologisch-reductionistische uitgangspunt betreft (die – zoals gezegd – tegenwoordig weer schijnen te domineren; wij hebben hier nu eenmaal te maken met traagheidsmomenten zoals we die ook van de theologie maar al te goed kennen). Ik ben derhalve zo vrij u alvast een exemplaar van een van de kernhoofdstukken van een geschrift voor te leggen, dat al ter perse is en over een paar weken in druk zal verschijnen³⁶, waarin op het evolutieve ontstaan (de 'fylogense') en het individuele ontstaan (de 'ontogenese') van de drie voornaamste christelijke deugden wordt ingegaan, alsmede op de zojuist

---

³⁶ Ludwig Ebersberger *Glaubenskrise und Menschheitskrise*, Copyright by Lit-Vlg. Münster

'emergerende' (resp. 'fulgurerende') nieuwe rol die deze hebben als voorwaarde voor het overleven van de mensheid.

Tegelijk daarmee zend ik u de kopie van de oproep om te komen tot de oprichting van een vereniging ter bevordering van de opbouw van een "Oecumenisch Instituut voor grensoverschrijdend onderzoek en de invloed ervan op wereldbeschouwing en ethiek", waarin mijns inziens het thans ontbreken van de dialoog zeer treffend wordt beschreven. De oprichting zal plaatsvinden op het jaarlijkse congres van de werkgroep 'natuurwetenschap en geloof' van de 'Bund Neudeutschland'.

Ik ben ervan overtuigd, dat de oprichting ervan in uw geest is. Met alle goede wensen inzake de vervulling van uw verantwoordelijke taak, groet u....

Ludwig Ebersberger

Het antwoord volgde op 17-07-2000. De excuses over het lange uitblijven van het antwoord laten we hieronder achterwege. We geven slechts de reactie op de eigenlijke inhoud van de brief van Ebersberger.

Zeer geachte dr. Ebersberger,

[...] Uw vriendelijke brief met bijlagen heb ik met grote belangstelling gelezen. Met veel van wat u zegt kan ik het eens zijn. Geheel juist is uw opvatting, dat men de natuur zoals ook de ontwikkelingsgang van de mens – alhoewel anders – als een wordingsproces moet zien. Juist is ook, dat de telkens hogere trap weliswaar de wetten van de trap eronder aan zich dienstbaar maakt, maar dat de patronen van interactie niet ervan kunnen worden afgeleid of van tevoren kunnen worden berekend. In deze zin neemt ook de mens, tot wiens wezen het behoort zijn omgeving te begrijpen en vanuit dit begrip ethisch te handelen, aan hem voorafgaande trappen van het evolutieproces in zich op. In deze zin speelt 'evolutie' een rol in het zijn van de mens en zijn gedragingen.

Toch kan ik uw formulering, dat het 'ethos' langs evolutieve weg zou zijn ontstaan, niet onderschrijven. Met deze formulering wordt mijns inziens het volstrekt nieuwe en wezenlijk andere van het menselijk ethos in vergelijking met uitingen van gedrag in het voormenselijk stadium ontkend. Ethos in de eigenlijke betekenis van het woord vooronderstelt bewustzijn en vrijheid, de basis van het menselijk bestaan, die er voordien niet was. Naar het mij voorkomt heeft Kant het in dit opzicht heel goed gezien. Daarom kan men het ethos niet vaststellen via wetenschappelijk onderzoek van het gedrag, hoewel dit zeker kan bijdragen tot de structuur van de menselijke samenleving. De onherleidbaarheid van het typisch menselijke (om uzelf te citeren) blijft echter bestaan. Met vriendelijke groeten,

Joseph Kardinaal Ratzinger

Pro-GAMMAatjes

- Dr.med. **Ludwig Ebersberger**, *Glaubenskrisse und Menschheitskrisse*. Lit-Vlg. Münster 2000, 287 S. Soeben in Neuauflage erschienen unter Erweiterung des Titels durch den Untertitel: *Die neue Aktualität Pierre Teilhards de Chardin*. Erläutert werden wiederum die geistesgeschichtlichen Zusammenhänge, in denen Teilhard zu sehen ist - diesmal aber unter engagierter Einbeziehung der Theologie. Im besonderen gilt die Bemühung des Verfassers einer allgemeinverständlichen Darstellung des Gegenwartsbezuges von Teilhards Werk und den von seinen Erkenntnissen ausgehenden Imperativen.
- **Sur les pas de Pierre Teilhard de Chardin en Inde** - Colloques internationaux de l'Association des Amis de Pierre Teilhard de Chardin.
Le cinquantième anniversaire de la mort du Père Teilhard de Chardin, géologue et paléontologue mondialement connu, a été marqué par l'organisation de grands colloques internationaux dans des lieux où Teilhard avait vécu et travaillé, à Hastings, au Caire/Alexandrie, en Chine (Pékin, etc.), à Rome et à New York/Washington. Ils s'inscrivaient dans le « Programme Teilhard 2005 » de l'Association des Amis de Pierre Teilhard de Chardin.
Nous prolongeons ce programme, en organisant trois grandes manifestations en Inde «Sur les pas de Teilhard», où celui-ci a effectué une fructueuse mission scientifique de septembre à décembre 1935 avec Helmut de Terra, jetant ainsi les bases de la préhistoire contemporaine en Inde.
Elles se dérouleront du **18 novembre au 1 décembre 2007**, à Chandigarh, Auroville et Bangalore.
Chandigarh (19/22 novembre 2007): Le colloque se tiendra à l'Université Panjab sur le thème «Origine et évolution de l'homme en Inde depuis le paléolithique». Visite prévue de la ville de Chandigarh dessinée par Le Corbusier et du Musée ainsi que du Temple d'Or à Amritsar.
Auroville (23/26 novembre 2007): Le colloque se tiendra au Town Hall sur le thème «La confluence des traditions dans le processus d'homínisation - Teilhard de Chardin et Sri Aurobindo». Visites prévues de la ville de Pondichéry et des temples de Mahabalipuram.
Bangalore (27/30 novembre 2007): Le colloque se tiendra au National Institute of Advanced Studies de l'Indian Institute of Science, sur le thème «Recherche fondamentale, montée de la conscience d'une solidarité humaine et Construction de la Terre - Co-responsabilité de l'Inde moderne dans le processus». Visite de la ville de Bangalore, Silicon Valley de l'Inde et du temple de Nandi.

De bovengenoemde reis wordt uitvoerig beschreven in een folder die men kan opvragen bij Fondation Teilhard de Chardin: 38, rue Geoffroy Saint-Hilaire 75005 Paris - tel: 33 (0)1 43 31 18 55 - e-mail: >teilhards@mnhn.fr <